

Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

Krivične sankcije za maloletne delinkvente

Pravo izvršenja krivičnih sankcija

Dr Darko Dimovski

Natalija Cakić M 020/2013

Niš, 2014. god.

SADRŽAJ

I UVOD	4
II TEORIJSKI PRISTUP	9
1. Pojam, cilj i karakteristike tretmana	9
2. Oblici tretmana osuđenika	12
2.1. Obrazovanje i vaspitanje osuđenih lica	13
2.2. Rad osuđenika	18
2.2.1. Razvoj penoloških koncepcija o radu	18
2.2.2. Organizacija rada u kazneno-popravnim ustanovama	19
2.2.3. Faktori efikasnosti rada osuđenika	21
2.2.4. Funkcije rada kao oblika tretmana	24
2.3. Organizovanje slobodnog vremena osuđenih lica	25
2.4. Osuđeničko samoorganizovanje	28
2.4.1. Istorijski razvoj osuđeničkog samoorganizovanja	28
2.4.2. Faktori efikasnosti osuđeničkog samoorganizovanja	30
2.5. Forme i metode individualnog rada	31
2.5.1. Primena psihoterapije	32
2.5.2. Nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika	34
2.6. Grupni rad i grupna psihoterapija	37
2.6.1. Način organizovanja grupnog rada i rezultati primene	38
2.6.2. Faktori uspeha grupnog rada	39
2.6.3. Vrste grupnog rada	40
2.7. Okupaciona i radna terapija	41
2.8. Ostali oblici tretmana	42
2.8.1. Programi rada sa osuđenim licima zasnovani na učešću životinja	42
2.8.2. Programi zasnovani na poverenju	46
2.8.3. Deca u zatvorima	46
2.8.4. Programi zasnovani na veri	47
2.9. Približavanje osuđenika uslovima života na slobodi	47
2.10. Postpenalna pomoć	50

3. Tretman maloletnih delinkvenata	52
4. Pravna regulativa tretmana u međunarodnim okvirima	56
4.1. Minimalna pravila UN o postupanju sa zatvoreniciima	56
4.2. Evropska zatvorska pravila (Preporuka R(87)3)	58
4.3. Konvencija MOR-a o prinudnom radu	60
4.4. Ostali međunarodni dokumenti od značaja za tretman osuđenika	61
5. Pravna regulativa tretmana u zakonodavstvima bivših jugoslovenskih republika .	62
5.1. Oblici tretmana u Republici Sloveniji	62
5.2. Oblici tretmana u Republici Hrvatskoj	63
5.3. Oblici tretmana u Federaciji Bosna i Hercegovina	65
5.4. Oblici tretmana u Republici Makedoniji	67
5.5. Oblici tretmana u Republici Crnoj Gori	68
5.6. Oblici tretmana u našem zakonodavstvu	69
5.7. Komparativna analiza pravnih sistema bivših jugoslovenskih republika	76
III EMPIRIJSKI PRISTUP	78
1. Predmet i cilj istraživanja	78
2. Vremenski i prostorni okvir i uzorak istraživanja	79
3. Hipoteze istraživanja	80
4. Metodologija rada	81
5. Rezultati istraživanja	83
IV ZAKLJUČAK	100
V LITERATURA	105
VI PRILOG - Anketa	110

I

UVOD

U svim društvima i svim vremenskim periodima postojali su pojedinci koji su odstupali od društveno prihvatljivih oblika ponašanja. Međutim, svako društvo je, primenjujući različite vidove sankcija, reagovalo na svoj način na takve modele ponašanja. Neretko je to podrazumevalo i krajnje rigorozne kazne, uključujući i neku vrstu odstranjivanja i izolacije iz društvene zajednice. Osnovni problem ovih mera, što se vremenom pokazalo i potvrdilo, jeste u tome što one, po pravilu, nisu usmerene na rehabilitaciju i resocijalizaciju osuđenih lica, već na njihovo kažnjavanje.

Istorijski razvoj kažnjavanja može se sagledati od perioda penalne predistorije u formi „privatne i plemenske osvete i pravde“, preko kažnjavanja u periodu starog, srednjeg i novog veka kao doba državne, javne reakcije na kriminalitet, sve do savremenog doba. Uporedo sa promenama na planu oblika krivičnih sankcija, promene postojećih i uvođenja novih, te nastanka dualiteta, a zatim i pluraliteta krivičnih sankcija, a sve u pravcu humanizacije krivičnog pravosuđa, dolazi i do promena u shvatanju svrhe izricanja i primene krivičnih sankcija. Ona od odmazde, kažnjavanja, zastrašivanja postepeno prerasta u prevenciju, popravljavanje i terapiju koja bi se sprovodila po ispoljenom delinkventnom ponašanju, ispitivanjem uzroka asocijalnog ponašanja, a nakon toga, u određivanju individualiziranog tretmana s ciljem resocijalizacije delinkventa (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Postepeno, preovladava shvatanje po kome nema čoveka koji je toliko pokvaren da je izgubio sve što ga čini čovekom. Osuđenici počinju da se sagledavaju kao jedinstvene i neponovljive individue, na koje treba delovati preduzimanjem aktivnosti u pravcu pozitivnog razvoja njihove ličnosti i prihvatanja društvenih normi, i to ne zbog straha od kazne, već njihovim uviđanjem ispravnosti takvog ponašanja (Jašović, Ž., 1983).

Pojavom koncepta resocijalizacije, postupanje sa osuđenima postavlja se na potpuno novim temeljima transformišući svoju prirodu od fizičke i psihičke torture praćene raznim vidovima ograničenja, sa tendencijom njihovog postepenog smanjenja, sve do humanog vaspitno-korektivnog rada ili terapijskog tretmana. Dakle, vremenom je društvo došlo na takav stepen civilizacijskog razvoja na kome je sredstva fizičkog kažnjavanja osuđenika i njihove psihičke torture poimalo kao nedovoljno efikasne oblike zaštite društva od kriminaliteta u poređenju sa resocijalizacijom osuđenika. Novousvojeni koncept

podrazumeva učešće i rad stručnjaka različitih profila (psihologa, socijalnih radnika, zdravstvenih radnika i dr.), uz nužnu sinhronizaciju njihovog delovanja. Postalo je jasno da nije dovoljno osuđenika izolovati iz sredine u kojoj je živeo na određeno vreme, smestiti ga u određenu ustanovu i prepustiti ga takvom životu do isteka vremenskog perioda kazne na koju je osuđen bez vršenja ikakvog uticaj na njega. U tom slučaju postoji opasnost da će taj isti osuđenik izaći iz zatvorske ustanove, najčešće kao još veći protivnik društva, te logično nastaviti sa vršenjem krivičnih dela, možda još društveno opasnijih (Radoman, M., 2003).

Resocijalizacija se može odrediti kao planski i sistematski proces korigovanja društveno neprilagođenih stavova, uverenja, sistema vrednosti i asocijalnog ponašanja u pravcu vraćanja osuđenika društveno prihvatljivim obrascima ponašanja, normalnom i uspešnom obavljanju društvene delatnosti (Anonymous 1, 2014). To se postiže struktuiranjem ličnosti kroz izgradnju društveno prihvatljivog sistema vrednosti, pozitivnih stavova, navika i, s druge strane, korekciju društveno negativnih shvatanja, nepovoljnih uticaja i svih onih faktora za koje se može shvatiti da su na bilo koji način i u bilo kojoj meri doprineli ispoljavanju delinkventnog ponašanja.

U procesu resocijalizacije, prema tome, mogu biti uključena ona lica koja nisu bila ranije socijalizirana na adekvatan način, kao i oni delinkventi koji su ranije uspešno prošli kroz proces socijalizacije, ali su pod dejstvom određenih nepovoljnih faktora i okolnosti naknadno skrenuli sa puta pravilne socijalizacije na put društveno neprihvatljivog ponašanja, sve do vršenja krivičnih dela. Smisao resocijalizacije jeste u učenju osuđenika da prihvati postojanje različitih društvenih slojeva sa različitim shvatanjima, navikama, uzorima ponašanja i normama, postojanje i funkcionisanje čoveka kao kulturnog bića u skladu sa zahtevima sredine u kojoj živi uz nužna prilagođavanja toj sredini i uz određeni stepen tolerancije prema drugima. Kod osuđenika treba stvoriti svest o obavezama i očekivanjima, kao i adekvatan odnos prema etičkim problemima koji većini osuđenika nedostaje. To se postiže na bazi promene ličnih svojstava ličnosti, a potom i njihovih socijalnih obeležja sticanjem određenih kvalifikacija, stručnog i opšteg obrazovanja i sl. (Milutinović, M., 1988).

Do uspešne resocijalizacije dovodi tretman prilagođen pojedinim osuđenima, s obzirom na svojstva njihove ličnosti. Tretman mora ispunjavati određene uslove, da bi ostvario svrhu kažnjavanja u smislu stalnog usavršavanja oblika tretmana, uz njihovu individualizaciju, razvijanje savremenih metoda rada i postupanja sa osuđenim licima,

stalno unapređenje uslova života u zatvorima i poštovanje ljudskih prava osuđenika u njima.

Na korekcionom sistemu je ozbiljan zadatak obezbeđenja posmatranja, kažnjavanja i vršenja određenog uticaja na ona lica koja su osuđena za kršenje pravnih propisa. Spektar kršenja prava je širok te obuhvata sitna dela manje društvene opasnosti kao što su neki saobraćajni delikti, neka verbalna krivična dela kao što su uvrede, pa sve do izvršenja teških krivičnih dela, ubistava, kidnapovanja, silovanja. Korekциони sistem upravo treba da obezbedi adekvatan način reagovanja na svaki konkretan vid ispoljavanja delinkventnog ponašanja predviđanjem adekvatne krivične sankcije s aspekta mogućnosti ostvarenja njene svrhe i postizanja resocijalizacije kao vrhovne ideje (DeLisi, M., Conis J. P., 2013).

Međutim, tretman osuđenika u praktičnoj primeni pokazuje brojne nedostatke o čemu svedoči visoka stopa penološkog povrata kao osnovna mera efikasnosti tretmana i same kazne zatvora, a što nekada dovodi u pitanje i sam koncept resocijalizacije. Stopa recidivizma zatvoreničke populacije u Srbiji (muškarci primljeni na izdržavanje kazne u 2008. godini) bila je oko 54% (Soković, S., 2011). Dakle, ne ulazeći u složene metodološke probleme definisanja i merenja recidivizma i govoreći vrlo grubo: individualna prevencija nije dala zadovoljavajuće rezultate u više od polovine slučajeva. I opet, zanemarujući ozbiljne metodološke teškoće kod takvih poređenja, vrlo grubo se može reći da je ta stopa znatno viša od onih u zemljama zapadne Evrope. Iz tog razloga, neophodno je vršiti dalja istraživanja oblika tretmana, jer se jedino na taj način mogu uočiti nedostaci postojećih oblika, pronaći načini za njihovo otklanjanje i dalje unapređenje, kao i za kreiranje novih modela postupanja sa osuđenim licima. Tom osnovnom cilju prilagođen je i ovaj rad svojom strukturom, koncepcijom, sistemom i metodom izlaganja.

Rad sadrži teorijski deo i na njemu zasnovano empirijsko istraživanje. Teorijski pristup predmetu istraživanja obuhvata više tematskih celina. U radu se analiziraju pojam, cilj, karakteristike, osnovni principi tretmana osuđenika, međunarodni i unutrašnji pravni okvir tretmana. Zatim se vrši klasifikacija oblika tretmana polazeći od onih najviše zastupljenih u literaturi, te su u nastavku rada razmatrana pitanja funkcije, instrumenata realizacije i značaja na globalnom planu resocijalizacije svakog pojedinog oblika tretmana.

Ukazano je na veliki značaj obrazovanja i moralno-pedagoškog vaspitanja osuđenika uz osvrt na rezultate pojedinih istraživanja, moguće modele organizovanja obrazovnog tretmana, postojeće dileme u teoriji i praktičnom radu u relaciji sa ovom komponentom tretmana, probleme na putu realizacije obrazovnih i vaspitnih programa i načine njihovog mogućeg rešavanja.

S obzirom na postojeću spremnost priznavanja ključne funkcije pitanju rada i profesionalnog osposobljavanja osuđenika, ovom pitanju posvećena je posebna pažnja. Isto je razmatrano počev od kratkog historijata, preko formi organizacije rada u kazneno-popravnim ustanovama, principa radnog angažovanja i uslova efikasnosti rada osuđenika, sve do funkcija rada kao oblika tretmana uz komparativno sagledavanje primene ovog oblika tretmana u našem i nekim drugim penitencijarnim sistemima.

U nastavku rada sagledano je pitanje organizovanja slobodnog vremena osuđenih lica, značaj, neophodnost ispunjenja određenih faktora kao preduslova njegove efikasnosti, moguće opasnosti u slučaju njihovog neispunjenja ili neadekvatnog ispunjenja, kao i praktični aspekt rešenja ovog pitanja.

Osuđeničko samoorganizovanje objašnjeno je kroz kratko izlaganje njegovog istorijskog razvoja i uslova uspešnog funkcionisanja.

Dalje je ukazano na mogućnost korekcije ličnosti osuđenika primenom određenih psiholoških metoda i tehnika i rezultate iskustava u vezi sa primenom psihoterapije, te njene uloge u procesu prevaspitanja osuđenika. Izložen je stimulatívno-destimulatívni način postupanja sa zatvorenícima i sredstva njegove realizacije.

Posebnu celinu čine grupni rad i grupna psihoterapija koje su izložene kroz pitanja načina ogranzivanja i rezultata primene, faktora njihove efikasnosti, kao i vrsta grupnog rada. Određeni prostor u radu dobila je i okupaciona i radna terapija osuđenika.

S obzirom na postojanje i nekih drugih, manje rasprostranjenih oblika tretmana sa manjim praktičnim značajem, rečeno je nešto i o njima sagledavanjem njihovih konkretnih manifestnih oblika u pojedinim penitencijarnim sistemima. U okviru ove celine rečeno je nešto i o instrumentima ostvarenja povezanosti osuđenika sa spoljnim svetom uz uporedno sagledavanje njihovog teorijskog okvira i primene u praksi.

Tretman maloletnih delinkvenata, s obzirom na njihova specifična kriminološka, sociološka i psihološka svojstva, koja uzrokuju potrebu prilagođavanja postupanja prema njima na osnovu tih osobenosti, izdvojen je kao značajan segment ove celine. Naglašena je potreba kontinuiranog sprovođenja tretmana i po izlasku osuđenika iz zatvorske ustanove u obliku postpenalne pomoći.

Drugi deo rada posvećen je empirijskom istraživanju koje je sprovedeno u Okružnom zatvoru u Leskovcu. Najpre su definisani predmet i cilj istraživanja u vidu praktične primene oblika tretmana u OZ-u Leskovac i analize podudarnosti primenjenih oblika sa teorijskim okvirom. Komponente istraživanja bliže su određene kroz postavljene

hipoteze i metodologiju rada (načina rada i primenjenih tehnika). Određene su vremenske i prostorne granice istraživanja i detaljno opisan način formiranja uzorka.

Značajan prostor dat je analizi dobijenih rezultata istraživanja kroz testiranje svake hipoteze pojedinačno i izvođenje zaključaka. Na osnovu identifikovanih problema ukazano je na moguće načine njihovog prevazilaženja u vidu predloga konkretnih mera. Na samom kraju rada rečeno je nešto o značaju sprovedenog istraživanja, kao i rada generalno.

II

TEORIJSKI PRISTUP

1. Pojam, cilj i karakteristike tretmana

Iako je upotreba termina tretman veoma raširena u savremenoj kriminološkoj i penološkoj literaturi i terminologiji, ne postoji opšta saglasnost o značenju ovog pojma, a posebno o obimu sadržaja koji obuhvata. Pod njim se često podrazumevaju različiti sadržaji, zavisno od tumačenja pojma tretmana.

Naziv tretman sreće se, osim u penologiji, još i u kriminologiji, psihologiji, psihijatriji, sociologiji i drugim naučnim disciplinama, a potiče od francuskog glagola *traiter* koji se može prevesti kao postupanje, ophođenje. U tom smislu tretman u penitencijarnom sistemu bi generalno označio način postupanja prema osuđenim licima (Radoman, M., 2003).

Ovaj pojam, međutim, možemo posmatrati u njegovom užem i širem značenju. Najuže određenje podrazumevalo bi primenu institucionalnih i vaninstitucionalnih mera prevaspitanja prema delinkventima s ciljem njihove socijalne adaptacije i osposobljavanja za normalan život na slobodi, te se tretman određen na taj način može označiti kao „tretman delinkvenata“. Pojam tretmana u užem smislu odnosi se na primenu metoda, mera i postupaka prema osuđenim licima u fazi izvršenja krivične sankcije (Milutinović, M., 1988).

Pojmu tretmana se često daju i znatno šira značenja, uključujući u ovaj pojam i pojedine sadržaje koji se odnose na određene mere postupanja prema osuđenima pre institucionalnog i vaninstitucionalnog tretmana ukoliko se i tim merama takođe ostvaruju ciljevi prevaspitanja i resocijalizacije osuđenika. Konkretno, tretman u širem smislu obuhvata mere postupanja prema osuđenima najpre u krivičnom postupku, zatim u periodu izvršenja krivičnih sankcija i, najzad, u postpenalnom periodu. Shvata se kao ukupnost postupanja prema osuđenim licima od njihovog prijema u kazneno-popravnu ustanovu, smeštaja, radnog angažovanja, ishrane, ostvarivanja i zaštite njihovih prava itd. Shodno tome razlikuju se sudski tretman, tretman osuđenika za vreme izdržavanja krivične sankcije i tretman u postpenalnom periodu, kao tri faze tretmana koje se ne smeju izolovano posmatrati (Radoman, M., 2003).

U krivičnom postupku sudija je dužan da postupa u skladu sa ciljevima kažnjavanja izvršilaca krivičnih dela, naročito kada se radi o maloletnim delinkventima u smislu davanja centralnog mesta ideji resocijalizacije na relaciji uspostavljanja adekvatne

komunikacije sa okrivljenim i pridobijanja njegovog poverenja, naročito prilikom izricanja krivične sankcije.

Radi ispunjenja tog cilja, u mnogim krivičnopravnim sistemima postoji sudija za izvršenje krivičnih sankcija sa određenim razlikama u regulisanju njegove pozicije na bazi priznavanja širih ili užih kompetencija u odnosu na osuđenika i ustanovu tokom izvršenja krivične sankcije. Ovlašćenja nadzornog sudije u italijanskom sistemu, francuskog „juge de l’application de peines“, specijalnog sudije za vršenje nadzora nad izvršenjem presuda prema maloletnim osuđenima u nemačkom pravu svode se na praćenje osuđenika u toku izvršenja krivičnih sankcija, donošenje određenih odluka u skladu sa potrebama tretmana i uspešne resocijalizacije i, eventualno, odlučivanja o uslovnom otpustu i nadzoru nad uslovno otpuštenim osuđenima (Roberta, Ch.N., 1974).

Učešće sudija u fazi izvršenja krivičnih sankcija preporučeno je i na VII kongresu OUN-a kao efikasan metod uspešnije resocijalizacije osuđenih lica. Smisao instituta jeste u upoznavanju sudija sa uslovima života i celokupnim stanjem u zatvorima, te davanju doprinosa poboljšanju istih i humanijem postupanju sa osuđenima s ciljem njihovog popravljanja umesto pasivnog držanja i nezainteresovanosti nakon izricanja presude (Milutinović, M., 1988). Naš novi Zakon o izvršenju krivičnih sankcija je u tom pogledu usaglašen sa evropskim standardima, te je u trećem odeljku regulisan novi institut – sudija za izvršenje radi obezbeđenja zaštite i nadzora nad poštovanjem prava lica lišenih slobode (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl.glasnik RS, br.55/2014).

Ipak, najznačajnija oblast primene prevaspitnog tretmana jeste faza izvršenja krivičnih sankcija iz razloga što su u toj fazi najveće mogućnosti vršenja uticaja na osuđeno lice, njegove navike, sklonosti, obrasce ponašanja. Tretman u tom periodu se naziva tretmanom u pravom smislu reči, a u penološkoj literaturi penitencijarnim tretmanom. Ovako shvaćen tretman obuhvata primenu metoda objektivnog i subjektivnog karaktera pa se u tom smislu i razlikuje pružanje pomoći od rehabilitacije. Pomoć osuđeniku ostvaruje se na nekoliko nivoa: na planu pronalaženja zaposlenja, rešavanja porodičnih problema, finansijskih teškoća, kao i usmeravanja samog osuđenog lica na realno poimanje objektivne situacije i rešavanje postojećih poteškoća raspoloživim, društveno prihvatljivim metodama umesto vršenjem krivičnih dela. Rehabilitacija, pak, podrazumeva jedan terapijski proces, s ciljem prestrukturiranja ličnosti osuđenika sve do kompletne promene njegove ličnosti, primenom mera psihološkog, pedagoškog, medicinskog karaktera (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Prvim uspehom institucionalnog tretmana shvata se prihvatanje odgovornosti od strane osuđenika za sopstveno ponašanje umesto okrivljivanja drugih, uviđanje potrebe za izmenom njegove ličnosti i pronalaženja drugih puteva zadovoljenja potreba. Posebno se nagoveštava povoljna prognoza ukoliko sam osuđenik zatraži pomoć od stručnih lica u prevazilaženju svojih problema. U tom smislu, mnogi terapeuti kao imperativni zahtev i prioritetan uslov efikasne realizacije tretmana ističu iniciranje zainteresovanosti osuđenog lica za terapijski proces kao sredstvo za rešenje njegovih problema. To se postiže stvaranjem pristupačnosti tretmana kroz njegovo postupno razvijanje i praćenje toka i rezultata svake pojedine faze (Korn, R.R., McCorkle, L.W., 1959).

Najzad, za celokupni uspeh tretmana od velikog je značaja njegovo nastavljanje i po izlasku osuđenog lica na slobodu nakon izdržane kazne, tj. u postpenalnom periodu kada se osuđeno lice sreće sa brojnim teškoćama, izazovima sa stanovišta mogućeg ponovnog izvršenja krivičnog dela.

Dakle, putem tretmana vrši se uticaj na osuđenika da izmeni svoju ličnost i ponašanje primenom metoda objektivnog i subjektivnog karaktera. Pritom je akcent na uključivanju osuđenika u društveni život čiji je deo bio, a ne na njegovom isključenju iz tog života s tim što uspeh tretmana zavisi pre svega od individualizacije izvršenja kazne lišenja slobode i adekvatne obučenosti i angažovanosti penitencijarnih radnika (vaspitača, stručnih instruktora, zdravstvenih radnika, psihologa, socijalnih radnika) (Atanacković, D., 1988).

Heterogenost osuđeničke populacije u pogledu nivoa obrazovanja i kulture, načina vrednovanja, stavova, inteligencije, navika, sklonosti, interesa i drugih ličnih svojstava nameće potrebu individualizacije, kao najbitnije obeležje tretmana. Ono se ogleda u diferenciranom prilazu tretmanu i prilagođavanju terapijskih metoda, tehnika i sredstava psihološkim i psihosocijalnim obeležjima pojedinih osuđenika. Tako, prema kriminalcima koji su se formirali pod uticajem drugih delinkvenata, treba primeniti prevaspitnu metodu s ciljem promene stavova, shvatanja i navika, dok se prema nekim delinkventima sa neurotičnim, psihopatskim i sličnim smetnjama preporučuju psihoanalitičke terapije (Reckless, W., 1955).

Još jedna bitna karakteristika tretmana jeste njegova postupnost i adekvatna razrađenost po fazama, uz poštovanje individualnih razlika između osuđenika u smislu izbegavanja standardnog prilaženja koje nije u stanju da probudi interesovanje osuđenika za uključivanje u sprovođenje tretmana (Korn, R., McCorkle, L., 1959).

2. Oblici tretmana

U savremenoj penološkoj praksi primenjuju se brojni oblici institucionalnog tretmana osuđenika sa manjim ili većim rehabilitacionim dejstvom. Iako su oni različito razvijeni te se u pojedinim sistemima, čak i u različitim penitencijarnim ustanovama u okviru iste zemlje, daje prevaga jednim naspram drugih, dok drugi sistemi i ustanove stavljaju akcenat na druge oblike tretmana, mogu se uočiti neki zajednički oblici tretmana. Oni integralno ulaze u moderni institucionalni sistem prevaspitanja osuđenika.

Primena pojedinih oblika tretmana zavisi od penitencijarnog sistema, strukture osuđenika na izdržavanju kazne lišenja slobode i tipa kazneno-popravne ustanove u kojoj se ona izvršava (Radoman, M., 2003). Oblici tretmana u najužoj vezi sa procesom prevaspitanja osuđenika su:

- Obrazovanje i vaspitanje osuđenih lica;
- Rad osuđenika;
- Organizovanje slobodnog vremena osuđenih lica;
- Osuđeničko samoorganizovanje;
- Forme i metode individualnog rada:
 1. Psihoterapija;
 2. Nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika;
- Grupni rad i grupna psihoterapija;
- Okupaciona i radna terapija;
- Postpenalna pomoć.

Pored ove, postoje i druge, manje ili više slične tipologije, pa se u nekima od njih kao prevaspitni tretmani navode individualni tretman, grupni tretman, obrazovni tretman, okupaciona i radna terapija, samoinicijativni oblik i tretman stimulacije. Neke kao poseban oblik tretmana predviđaju i približavanje osuđenika uslovima života na slobodi, dok druge uopšte ne govore o oblicima tretmana navodeći metode institucionalne resocijalizacije osuđenih lica (Konstantinović Vilić S., Kostić M., 2011).

Da bi se prema osuđenom licu mogli primeniti adekvatni oblici tretmana, s ciljem njegovog prevaspitanja, neophodno je prethodno dobro ispitati i upoznati ličnost osuđenika, te na osnovu rezultata ispitivanja izvršiti njihovo raspoređivanje po ustanovama (serjacija), kao i između manjih grupa unutar same ustanove (klasifikacija u užem smislu). Dakle, u osnovi odabira i primene određenog oblika tretmana jeste proučavanje osuđenog lica koje započinje još u prijemnom odeljenju sa raznih aspekata (socijalnog, medicinskog,

psihološkog) s ciljem utvrđivanja neposrednih uzroka koji su doveli do kriminalnog ponašanja, kao i faktora koji su doprineli njegovom javljanju. Na bazi rezultata tih ispitivanja, tj. nalaza prijemnog odeljenja, sačinjavaju se pojedinačni programi postupanja za svako osuđeno lice koji se realizuju sprovođenjem pobrojanih oblika tretmana. Proces prevaspitanja putem primene raznih oblika tretmana započinje, dakle, još u prijemnom odeljenju.

Zbog složenosti samog zadatka saznavanja određenih osobina ličnosti osuđenika, isti treba poveriti posebnoj ekipi stručnjaka radi proučavanja ličnosti osuđenika sa različitih aspekata, te izrade odgovarajućeg plana postupanja. Tim bi sačinjavali psiholozi, lekari, socijalni radnici, sociolozi i druga lica. Dinamičnost procesa prevaspitanja uslovljava i nužnost preispitivanja jednom datog nalaza i utvrđenih osobina osuđenika usled mogućnosti njihove promene pod dejstvom raznih uticaja, kao i samim protokom vremena (Milutinović, M., 1988).

2.1. Obrazovanje i vaspitanje osuđenih lica

Bez obzira na način definisanja svrhe kazne zatvora, s obzirom da se isti sve više doživljava kao odmazda i samo se postavlja pitanje nivoa deprivacije i kvaliteta vremena, koje osuđena lica trebaju da provedu u njemu, obrazovanje uvek ostaje značajna komponenta tretmana, odnosno korisnog provođenja vremena u zatvoru. To važi i za one slučajeve gde nema potrebe za resocijalizacijom, kako se ona uobičajeno shvata u penološkom smislu, a gde obrazovanje takođe vrši značajnu funkciju, između ostalog, i kroz stvaranje osnova za otklanjanje obrazaca kriminalizacije (Knežić, B., 2001).

Značaj obrazovanja, kao oblika tretmana, proizilazi iz rezultata istraživanja koja su potvrdila postojanje uzročno-posledične veze između niskog nivoa obrazovanja, s jedne strane, i kriminaliteta i delinkventnog ponašanja, s druge strane. Konkretno, identifikovan je prosečno niži obrazovni nivo osuđeničke populacije, te nužna potreba njegovog podizanja. Nisko obrazovanje jeste pogodna osnova koja u sadejstvu sa drugim kriminogenim faktorima, može dovesti do vršenja krivičnih dela, što mu daje značajnu ulogu u genezi nastanka kriminaliteta (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Istraživanja obrazovnog nivoa osuđenika sprovedena u državnim i federalnim zatvorima u SAD-u došla su do rezultata da čak 40% osuđenika državnih i 27% osuđenika federalnih zatvora nema završenu srednju školu, niti položen tzv. GED (grupa testova koji se polažu u jednom danu i pružaju mogućnost onima bez završene srednje škole dobijanje

diplome koja im omogućava upis na koledž). Komparacije radi, navodi se podatak da je taj udeo u opštoj populaciji znatno niži i iznosi 18%. Oko 35% zatvorenika je u nacionalnom istraživanju prijavilo da su problemi u ponašanju osnovni uzrok njihovog izbacivanja iz škole, dok je oko 16% njih bilo mišljenja da su izbacivanju iz škole u najvećoj meri doprineli njihova uključenost u ilegalne aktivnosti i zatvaranje u adolescentnom periodu. Zbog uočene povezanosti niskog obrazovanja sa kriminalnim ponašanjem, podizanje istog dobilo je na značaju. Na to navodi i podatak da svi federalni zatvori i 92% državnih zatvora u SAD-u imaju i sprovode obrazovne programe, usmerene na sticanje osnovnog i srednjeg obrazovanja, tako da zatvorenici imaju mogućnost sticanja tzv. GED diplome. Takođe, više od 80% federalnih i 27% državnih zatvora nude osuđenima razne koledž kurseve, gotovo svi federalni zatvori i 56% državnih sprovode i stručno usavršavanje osuđenika. Ostali obrazovni programi u SAD-u namenjeni su osuđenima sa posebnim ambicijama i razvojnim potencijalima (oko 10% svih ustanova sprovodi i ove vidove obrazovnih programa). Postoji velika uključenost osuđenika u realizaciju ovih obrazovnih programa koja se kreće oko cifre od 140.000 osuđenika, od čega 110.000 zatvorenika pohađa programe stručnog usavršavanja (DeLisi, M., Conis, J. P., 2013).

Organizovanje obrazovnog tretmana može se sprovesti po dva moguća modela. Jedan podrazumeva izvođenje nastave, predavanja i drugih formi obrazovanja u okviru same ustanove u kojoj se izvršava krivična sankcija. Po drugom modelu tretman bi se sprovodio u posebnim odeljenjima redovnih školskih ustanova. U oba slučaja nastava se mora saobraziti važećim programima za obrazovanje, odnosno obrazovanje zatvorenika mora da bude integrisano u obrazovni sistem države, kako bi se osuđenici po izlasku na slobodu bez teškoća uključili u obrazovni proces radi nastavka obrazovanja. Taj veoma važan oblik njihove rehabilitacije mora biti usklađen sa sistemom javne nastave (Radoman, M., 2003).

Penitencijarne ustanove pripremaju posebne programe sa manjim ili većim razlikama zavisno od karaktera osuđeničke populacije, s ciljem sticanja obrazovanja osuđenika. Tako se ovaj vid tretmana ostvaruje organizovanjem nastave, predavanja o aktuelnim temama, pozorišnih i bioskopskih predstava, koncerata, biblioteka, specijalnih kurseva za profesionalno uzdizanje i drugih formi koje doprinose proširenju obrazovnog i kulturnog nivoa osuđenih lica.

Ako se pod resocijalizacijom shvati proces vraćanja i uključivanja osuđenika u društvo, iz kojeg je on na određeno vreme isključen, zbog kršenja sistema društvenih vrednosti, onda bi obrazovanjem trebalo pripremiti pojedinca za povratak. Saglasno tome,

resocijalizacija se treba shvatiti i kao proces razgradnje i preoblikovanja starog, prethodnog znanja, navika, uverenja, sklonosti, vrednosti itd.

Tokom sticanja obrazovanja, osuđenici stiču znanja koja ih osposobljavaju za razumevanje prilika u kojima se nalaze, raznih životnih situacija i teškoća, spoljnih agenasa i konflikata koji na njih kriminogeno deluju i za iznalaženje puteva društveno usklađenog ponašanja. Stečenim saznanjima treba da se izmeni psihička struktura ličnosti osuđenog lica, jer se kroz nju izgrađuju emocionalni i afektivni život čoveka, razvijaju sposobnosti pažnje, posmatranja, rasuđivanja, zaključivanja, generalizacije, kritičkog razmišljanja i sl. To se odnosi kako na maloletne delinkvente, kod kojih je značaj ovog tretmana posebno naglašen, tako i na punoletne osuđenike (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011). Osnovni ciljevi su podsticanje samoaktuelizacije i samorealizacije, razvijanje ekonomskih sposobnosti, poboljšanje socijalnih odnosa i razvijanje građanske odgovornosti (Ryan, T. A., 1997).

Brojna istraživanja utvrđivala su vezu između ovog vida tretmana i kasnijeg ponašanja osuđenog lica, kao i razliku između postignutog uspeha u prevaspitanju osuđenika uključenih u proces sprovođenja obrazovanja i onih van tog procesa. Rezultati su pokazali da se obrazovnim procesom postiže nekoliko ciljeva, koji u ukupnom dejstvu mogu imati uticaj na umanjenje stope recidivizma. Kod zatvorenika obuhvaćenih obrazovnim procesom primećeno je ređe kršenje pravila kućnog reda ustanove, kao i veća sklonost ka korišćenju medicinskih tretmana (Konstantinović Vilić, S., Kostić M., 2011). Većina autora slaže se da osuđenici koji učestvuju u obrazovnim programima postaju sposobniji da nađu posao, manje su opasni po druge osuđene, osoblje i posetioce, a smanjuje se i recidivizam za oko 20% u odnosu na osuđene koji nisu učestvovali u obrazovnom programu (Žunić-Pavlović, V., 2004).

Takođe, istraživanje, koje je obuhvatilo 371 zatvor SAD-a, pokazalo je da je u onim zatvorima u kojima su zatvorenici uključeni u edukacione i obrazovne programe znatno manja stopa nasilja među zatvorenicima. Najbolje rezultate dali su oni zatvori u kojima su osuđenici pohađali programe koji su im pružali povećane mogućnosti za samsavršavanje, naspram onih koji su sprovodili programe sa primarnim ciljem formalnog upotpunjavanja slobodnog vremena osuđenika (Fritsch, E. J. et.al., 1995).

U pojedinim zatvorima se pored klasičnih školskih programa za obrazovanje odraslih, sve više radi na pružanju praktičnih profesionalnih znanja i veština, razvoju ljudskih kvaliteta, socijalne kompetencije i slično. Primer je *Faribaut Project* (Minnesota) koji se odvija u dva dela. Prvi je usmeren na upotpunjavanje životnih veština osuđenika

pomoću časova i sadržaja u učionici. Pored učenja čitanja, pisanja i računanja, osuđenici dobijaju instrukcije u pogledu aktuelnih problema, tehnika kritičkog mišljenja, adaptacije, vežbaju zamenu agresivnih odgovora tehnikama razgovora. Drugi deo je namenjen profesionalnoj obuci, gde se nastoje zadovoljiti njihova interesovanja. Obuka uključuje i informisanje o načinu traženja posla. Osuđenicima se nudi osposobljavanje za zanimanje farbara, izrade i popravke nameštaja, majstora za različite popravke u zgradi, pisara i slično (Horn, M., Saunders, J., White, M., 2008).

Sprovođenje obrazovanja, međutim, u praksi može naići na brojne teškoće koje u manjoj ili većoj meri mogu umanjiti njegove korisne efekte. Osuđenička populacija često pokazuje rezistentnost prema obrazovanju i školovanju, nisku motivaciju za usvajanje novih znanja i veština, sve do jakog otpora prema uključivanju u bilo kakav obrazovni proces. To je najčešća pojava kod psihopatološki struktuiranih ličnosti, kao i onih osuđenika iz sastava grupacije neformalnog osuđeničkog sistema, čiji je osnovni pravac delovanja usmeren na suprotstavljanje svakom obliku tretmana i pružanje aktivnog i pasivnog otpora u sprovođenju istog. Često se kao problem javljaju i teškoće na putu saznanja potreba i želja osuđenika. Ovakav pristup nekada ne može pružiti saznanja o tome da li su osuđenici svesni svojih potreba, da li ponuđeni programi odgovaraju budućim polaznicima, koliko su zadovoljni postojećom organizacijom, da li su obuhvaćena sva područja njihovog interesovanja itd. (Johnson, E., 1978; Savićević, D., 1989).

U vezi sa ovom komponentom tretmana, postoje brojne dileme u teoriji i praktičnom radu. One se odnose na pitanje pridavanja veće važnosti opštem obrazovanju ili stručnom osposobljavanju, zatim, mogućnosti, odnosno nemogućnosti, primene obrazovnog tretmana u odnosu na pojedine kategorije osuđenika, kao i pitanja primene obrazovnog tretmana samo prema maloletnim delinkventima ili i prema punoletnim osuđenicima. Opšte obrazovanje nesumnjivo ima određene prednosti u odnosu na osposobljavanje za neko konkretno zanimanje u vidu pružanja osuđeniku širih mogućnosti za profesionalno osposobljavanje na slobodi i lakšeg odabira profesije koja odgovara njegovim željama, afinitetima i sklonostima. S druge strane, sticanjem neke konkretne veštine u zatvoru, osuđeno lice će brže doći do posla po napuštanju ustanove. Sporno je i pitanje mogućnosti primene obrazovnog tretmana prema umno zaostalim licima, kada bi moguće rešenje bilo u primeni terapije radom, a s ciljem njihovog profesionalnog osposobljavanja. Što se tiče mogućnosti uključivanja odraslih osuđenika u obrazovni proces u današnje vreme, na osnovu najnovijih saznanja, ona uglavnom postoji, osim ukoliko se ne radi o dubokoj starosti. Međutim, javlja se potreba razdvajanja obrazovnih

procesa za pojedine kategorije osuđenika, odnosno njihovog prilagođavanja osobenostima zatvorenika i njihovim eventualnim etničkim ili kulturološkim potrebama (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Procesi obrazovanja i vaspitanja čine neraskidivo jedinstvo usled čega ih je nemoguće odvojeno posmatrati i izučavati. Savremena nauka i praksa smatraju da je pedagoški bitno da se u osuđeniku socijalno-etičkim vaspitanjem razviju one snage koje imaju vrednosti i da u tom pogledu dolaze u obzir svi metodi, koji vode tom cilju. Procesom vaspitanja, odnosno prevaspitanja umesto devijantnih vrednovanja i stavova prema određenim životnim vrednostima usađuje se pozitivan način gledanja na svet, pojedinac prihvata svoje mesto u društvu, opšteprihvaćene norme ponašanja, kao i korektan odnos prema drugima. Vaspitanje je interakcioni proces koji treba da postane osnova za kasnije vođenje društveno korisnog života na slobodi.

Iako vaspitni procesi pokazuju izvesne specifičnosti kada se radi o osuđenicima, vaspitne metode su u osnovi iste onim metodama koje se primenjuju prema ostaloj populaciji. Ipak, potrebno je uzeti u obzir specifičnosti ambijenta u kojem se osuđenici nalaze u smislu mogućih frustracija kod osuđenika kao reakcije na niz lišavanja koja zatvorski život sa sobom povlači, kao i gubitka osećanja njihove društvene vrednosti. Time pružanje pedagoške pomoći osuđenicima u shvatanju svog statusa i životne situacije u kojoj se trenutno nalaze dobija na velikom značaju (Milutinović, M., 1988).

U našim kazneno-popravnim zavodima organizuju se razni oblici prevaspitno-obrazovnog rada sa osuđencima, te pri svim većim zavodima postoje škole u kojima osuđenici stiču osnovno obrazovanje i stručno osposobljavanje za određenu profesiju. Posebno se ovaj oblik tretmana potencira u ustanovama za maloletne delinkvente. U Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu postoji model po kome se utvrđuju obrazovne potrebe maloletnih delinkvenata. U okviru zavoda postoji škola u kojoj se stiče osnovno i srednje obrazovanje, a koja je povezana sa odgovarajućim školama u gradu. Za osnovno obrazovanje postoji posebno, istureno odeljenje unutar zavoda, dok se svako više obrazovanje stiče upisom osuđenika, koji za to imaju uslova, u škole van KPZ-a Valjevo, čime se zadovoljava i obaveza da se iz diplome ili svedočanstva škole ne vidi da je ona završena tokom izdržavanja kazne maloletničkog zatvora.

2.2. Rad osuđenika

U savremenoj teoriji i praksi sve je više prisutna spremnost priznavanja ključne funkcije osposobljavanju osuđenika za vođenje socijalno usklađenog života. Termin „socijalizacija radom“ ima za cilj da naglasi kreativno dejstvo radne aktivnosti, kao faktora socijalne integracije, na čoveka, a posebno na osuđenika.

2.2.1. Razvoj penoloških koncepcija o radu

Shvatanja prirode, karaktera i svrhe rada su u dugim vremenskim intervalima uvođenja i primene raznih oblika kazne lišenja slobode, egzistirajući stalno u interakciji sa shvatanjima cilja kažnjavanja, pretrpela značajne promene. One se mogu pratiti počev od poimanja rada kao sredstva prinude i represije u najstarijem periodu, preko shvatanja rada sa funkcijom dodatka kazni zatvora, sve do efikasnog sredstva za resocijalizaciju. Tako se uslovno mogu identifikovati tri faze kroz koje je rad prošao tokom svog razvoja:

- rad kao kazna;
- rad kao dopunski elemenat kazne;
- rad kao sredstvo za resocijalizaciju osuđenih lica (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Na samim počecima razvoja ljudskog društva u antičkom periodu, usled niskog stupnja razvoja proizvodnih snaga i sve veće potrebe da se obezbedi višak proizvoda eksploatacijom, rad je generalno shvatan kao sredstvo za postizanje tog cilja. Međutim, rad kao penološka mera je na samom početku bio lišen tog elementa, te je njegova surovost bila prevashodno motivisana kaznenim efektima, što mu je često davalo obeležja beskorisnosti. Vremenom se, ipak, oseća sve veći uticaj razloga eksploatacije na svirepost osuđeničkog rada. Shvatanje rada kao kazne, nastalo pod uticajem religijskih shvatanja koja rad tretiraju kao božju kaznu i sredstvo izbavljenja čoveka iz grehova, u osnovi je imalo potrebu kažnjavanja osuđenika, kojima je rad sa svim svojim karakteristikama i uslovima pod kojima se obavljao bio veća kazna od samog lišenja slobode. Sam termin „robijaški rad“ asocira na prinudu, patnju i mučenje zatvorenika. Tako su osuđenici obavljali besmislene poslove kao što su okretanje vitla, premeštanje peska sa jednog mesta na drugo i sl. Ovi poslovi nisu odgovarali njihovim interesovanjima i ambicijama, bili su prisilni, ponižavajući i u neskladu sa kvalifikacionom strukturom osuđenika i njihovim psihofizičkim svojstvima. Osuđenici su radili bez adekvatne materijalne nadoknade,

potrebne edukacije u slučaju njihove nedovoljne obučenosti za obavljanje konkretnog posla, a sve s ciljem slamanja njihove volje i gašenja svake nade, sa svim negativnim posledicama po njihovo duhovno i fizičko zdravlje (Radoman, M., 2003; Atanacković, D., 1988).

U narednom periodu, rad, zadržavajući i dalje svoj kazneni karakter, počinje da se poima kao instrument otežavanja izrečene kazne lišenja slobode, sredstvo uvećanja retributivnosti kazne. Ovaj period se vremenski poklapa sa uvođenjem kazne zatvora i vremenski obuhvata interval od kraja XVII veka do početka XX veka. U tom periodu, rad je zadržao svoj retributivni karakter i obavljao se bez ikakve naknade.

Sa uvođenjem koncepcije resocijalizacije osuđenika kao centralne ideje, od početka XX veka, rad prestaje biti kazna i dopunski elemenat kazne i postaje veoma efikasan oblik tretmana kao sredstva za prevaspitanja osuđenika, nezaobilazan i neprocenjiv faktor u bilo kom obliku društvene rehabilitacije. Rad dobija vaspitne i terapijske efekte, te se počinje shvatati kao izvor kritičnosti, urednosti, pozitivnosti, konstruktivnosti i samodiscipline. Postaje sredstvo za poboljšanje psihofizičkih sposobnosti osuđenika, promenu njihovih karakternih osobina, navika, sklonosti i sistema vrednosti u celini. Indirektno, dobija i funkciju razvoja osećanja za zajedničku aktivnost, odgovornosti osuđenika, uviđavnosti za potrebe drugih, istrajnosti do završetka posla, tačnosti, koncentracije na problem i rešenje zadatka, smisla za organizaciju i planiranje, poštovanje radne discipline, želje za usvajanjem novih znanja i veština itd. (Nedeljković, D., 1971).

2.2.2. Organizacija rada u kazneno-popravnim ustanovama

Problem organizacije rada u kazneno-popravnim ustanovama rešava se na različite načine u pojedinim zemljama. Način rešenja ovog pitanja zavisi od društveno-političkog uređenja, nivoa privredne razvijenosti i drugih ekonomskih uslova rada u jednoj zemlji, kao i vladajućeg shvatanja o cilju kazne. Tako se organizaciji rada pristupalo na različite načine u različitim fazama istorijskog razvoja društva.

Načelno, mogu se izdvojiti dva sistema organizovanja osuđeničkog rada. Prvi jeste *sistem privatnog interesa* gde spadaju:

- sistem zakupa,
- sistem ugovora i
- sistem rada po jedinici proizvoda.

Drugi je *sistem državnog interesa*, koji karakteriše odsustvo privatnog interesa, a gde se ubrajaju:

- rad za račun države,
- rad za potrebe države,
- javni radovi i
- rad u preduzećima na slobodi (Elliot, M., 1962).

Sistem zakupa podrazumeva ustupanje osuđenika privatnom poslodavcu radi obavljanja određenog rada, koji za uzvrat plaća određenu sumu novca na ime zakupnine državi. To je pogodan sistem i za državu, koja ubira zakupninu bez ikakvih troškova, i za privatne poslodavce koji na ime zakupnine plaćaju znatno manji iznos nego što bi inače plaćali za angažovanje radne snage. Kao nedostatak ovog sistema, navodi se zapostavljanje tretmana i odnosa prema osuđenima, tj. organizovanje rada u vidu eksploatacije zatvorenika umesto sredstva za njihovo stručno osposobljavanje i njihovu obuku, usled čega postoji tendencija napuštanja ovog sistema, tj. njegovo zadržavanje samo u odnosu na neke kategorije osuđenika.

Sistem ugovora sastoji se u organizovanju rada osuđenika pod nadzorom i za račun privatnog poslodavca koji sam obezbeđuje sredstva i sirovine za proizvodnju. Poslodavcu se mogu staviti na raspolaganje samo određeni broj osuđenika ili svi osuđenici. U prvom slučaju postoji mogućnost organizovanja rada u skladu sa interesovanjima i sklonostima osuđenika, te samim tim potpunijih efekata resocijalizacije. Iako je ovaj sistem nešto povoljniji za osuđenike u poređenju sa prethodnim, zbog ograničenog ostvarenja resocijalizacije, može se sresti samo u nekim modifikovanim oblicima u nekim zemljama.

Sistem rada po jedinici proizvoda podrazumeva organizaciju proizvodnje od strane uprave kazneno-popravne ustanove, a u skladu sa porudžbinom privatnog poslodavca u pogledu određene vrste i količine proizvoda za šta sam poslodavac obezbeđuje sirovinu. Prednosti ovog sistema ogledaju se u manjem stepenu eksploatacije osuđenika, većim mogućnostima njihovog obučavanja, sticanja određenih znanja i veština. Ipak, mogućnosti postizanja prevaspitanja i resocijalizacije su ograničene. Međutim, i kod ovog sistema može doći do eksploatacije osuđenika u situaciji kada država nastoji da nadoknadi gubitak dobiti usled smanjenja porudžbina, a takođe usled nedostatka porudžbina, osuđenici mogu ostati i bez posla.

Sistem rada za račun države sastoji se u organizovanju rada i proizvodnje u kazneno-popravnoj ustanovi od strane države i danas je preovlađujući u svetu. S obzirom

da država sama prodaje svoje proizvode, postoji rizik u vidu nemogućnosti ili teškoća u prodaji gotovih proizvoda. Iz tog razloga proizvodnja se nekada orijentiše na jednostavnije proizvode koji ne zahtevaju stručnu radnu snagu i dodatne faktore koji bi poskupeli proizvodnju.

Sistem rada za potrebe države je sličan prethodnom sistemu sa razlikom u pogledu proizvoda na koje se orijentiše proizvodnja, a to su ona dobra za kojima postoji potreba u javnoj službi. Sistem je povoljan za državu s obzirom da se izbegava rizik nemogućnosti prodaje proizvoda usled nepostojanja ili slabe tražnje za njima, jer se proizvode upravo oni proizvodi koji će se bez teškoća prodati. To je povoljno i za zatvorenike, koji imaju mogućnost izbora posla u skladu sa njihovim sklonostima i željama.

Sistem javnih radova podrazumeva obavljanje javnih radova (npr. izgradnja mostova, puteva, brana) od strane osuđenika pod nadzorom kazneno-popravne ustanove. Osnovni nedostatak ovog sistema ogleda se u slaboj prevaspitnoj funkciji ovakvog rada, s obzirom da se radi o poslovima bez korisnih efekata za osuđenike u smislu nepružanja dodatnih veština i znanja. Pozitivna strana, pak, jeste okolnost da se rad obavlja na otvorenom prostoru, čistom vazduhu, kao i da se radi o poslovima od opšteg značaja.

Rad u preduzećima na slobodi postoji kada osuđenici obavljaju rad u nekom preduzeću u mestu kazneno-popravne ustanove, uglavnom pred kraj izdržavanja kazne, s ciljem njihovog pripremanja za život na slobodi. Osuđenici obavljaju iste vrste poslova i pod istim uslovima kao i radnici na slobodi (Milutinović, M., 1988; Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

2.2.3. Faktori efikasnosti rada osuđenika

Ispunjenje funkcije rehabilitacije i prevaspitanja osuđenika radom podrazumeva ispunjenost određenih kriterijuma, te od stepena realizacije tih faktora zavisi i efikasnost rada zatvorenika. Od velikog značaja za resocijalizaciju osuđenog lica, kao i njegov kasniji život po izlasku na slobodu, jeste pravilan izbor radnog mesta. On treba da bude rezultat detaljne i stručne opservacije ličnosti osuđenika, te saznanja njegovih biopsihičkih i psihofizičkih osobina i drugih svojstava njegove ličnosti (stepen stručnosti, dosadašnja profesionalna orijentacija). Radno mesto se određuje u skladu sa mogućnostima kazneno-popravne ustanove. Prioritet pri izboru radnog mesta treba dati sklonostima, interesima i sposobnostima osuđenika, kao subjektivnim faktorima. Međutim, u obzir se moraju uzeti i objektivni faktori, kao što su ekonomska struktura porodice iz koje potiče osuđenik,

tradicija, zaposlenost članova uže porodice, privredna struktura kraja iz koje osuđenik potiče, konjunktornost određenog zanimanja itd. Pogrešan izbor radnog mesta može imati dalekosežne negativne posledice po dalji proces resocijalizacije. Do teškoća posebno dolazi kada se treba odrediti radno mesto osuđenima bez izgrađenih radnih navika i bez profesionalne orijentacije, pasivnog stava prema izboru i, generalno, negativnog odnosa prema radu. Problem predstavljaju i osuđenici – intelektualci sa izgrađenim radnim navikama budući da kod njih ne postoji potreba za stručnim osposobljavanjem i formiranjem radnih navika, jer iste već postoje, te rad treba imati funkciju skretanja njihove pažnje sa lišenja slobode i niza frustracija koje ono prati na druge sadržaje.

Kroz zainteresovanost, zalaganje na radu i snalažljivost prati se efikasnost određenog radnog mesta, te u skladu sa tim, eventualno donosi odluka o promeni radnog mesta ili pojedinih uslova rada. Međutim, navedeni pokazatelji efikasnosti rada u velikoj meri zavise i od načina uvođenja osuđenika u posao, posebno onih bez stručnih kvalifikacija i radnih navika, uspostavljanja određene kontrole nad njima, davanja saveta, uputstava za rad, psihološke pripreme za određeni posao, upoznavanja sa uslovima rada, radnog mesta, pravima i obavezama, merama zaštite na radu. Neophodno je i samo uvođenje u rad obaviti uz poštovanje određenih psihološko-pedagoških principa. Osuđenici pokazuju veliku osetljivost na pitanja koja se tiču njihove trenutne životne situacije, problema i teškoća sa kojima se suočavaju u zatvorskim uslovima. Zato je od veoma velikog značaja stvaranje empatijskog odnosa stručnih lica sa njima vođenjem razgovora, pokazivanjem razumevanja za njihove probleme što može imati pozitivne efekte na planu povećanja motivacije i elana za rad, kao i njihovog opšteg rasterećenja (Alić, H., 1986).

Značajan objektivni faktor ostvarenja radne terapije jeste način finansiranja kazneno–popravnih ustanova. Neosporna je činjenica da najprimerenije potrebama procesa resocijalizacije osuđenika jeste budžetsko finansiranje kazneno–popravnih ustanova. Međutim, prelazak na samofinansiranje često se vidi kao neizbežan proces usled skučenih budžetskih sredstava. Samofinansiranje kazneno–popravnih ustanova, pak, dovodi u pitanje korisnost osuđeničkog rada sa aspekta njegovog prevaspitnog dejstva i uzrokuje poimanje rada kao krajnjeg cilja, umesto sredstva za ostvarenje nekog daljeg cilja. Ipak, i samofinansiranje kazneno–popravnih ustanova može, ukoliko se postavi na određenim principima i pri tom zadovolji određene kriterijume, biti orijentisano na postizanje ciljeva resocijalizacije. To će biti moguće ukoliko se nešto smanjena produktivnost osuđeničkog rada, nastala kao posledica orijentacije tog rada prevashodno na ispunjenje prevaspitnih ciljeva, pa tek onda na postizanje dobiti, nadoknadi razlikom između pune naknade i

naknade koju osuđenici ostvaruju svojim radom, a koja je nešto manja. Na taj način se postiže finansiranje resocijalizacije osuđenika od strane njih samih (Milutinović, M., 1988).

U neposrednoj vezi sa načinom finansiranja kazneno–popravnih ustanova jeste i pitanje organizovanja rada u zatvorskim uslovima, što je takođe značajan objektivni faktor resocijalizacije osuđenika. Zatvorska sredina, koja podrazumeva način života nalik životu u kasarni, pruža brojne mogućnosti zloupotreba i eksploatacije osuđenika, povrede njihovih prava, kao i davanja prevage ekonomskim na račun prevaspitnih ciljeva zatvoreničkog rada. Zato je neophodno primeniti određene mehanizme, s ciljem sprečavanja ovih pojava i stavljanje resocijalizacije, kao primarne i osnovne ideje, iznad svih ostalih ciljeva, a posebno rentabilnosti osuđeničkog rada po svaku cenu (Milutinović, M., 1988).

Od velikog uticaja na uspeh u sprovođenju procesa resocijalizacije je i stepen i obim ograničenja prava osuđenika, odnosno klima zatvorskog ambijenta u celini. Rad pod uslovima brojnih ograničenja, lišenja slobode kao najvećeg od svih, ozbiljno može ugroziti ostvarenje ekonomskih, a posebno prevaspitnih funkcija. Nedostatak slobodnog vremena, isplaniranost čitavog dana, nemogućnost obavljanja željenih aktivnosti ni po isteku radnog vremena i dr. mogu imati destruktivno dejstvo na osuđeno lice koje često nema nikakvog podsticaja za obavljanje radnih zadataka. Zato je veoma bitno stvoriti što prijatniji ambijent, sa što je moguće manjim ograničenjima i uz pružanje osuđenicima određenih podsticaja za ostvarenje dobrih rezultata na radu.

Postoji i niz subjektivnih psiholoških činilaca sa negativnim dejstvom na osuđenički rad. Oni u velikoj meri zavise od vrste izvršenog krivičnog dela i kategorije delinkventa, te se izvršioc različitih krivičnih dela na različite načine adaptiraju na radne obaveze.

Slučajni krivci u najvećem broju slučajeva ne manifestuju psihičke poremećenosti koje bi ometale njihovo normalno uključivanje u rad i prihvatanje radnih zadataka. Mogu se javiti simptomi depresije, emocionalnih konflikata, psihičke tenzije, što dovodi do smanjenja zainteresovanosti za posao, a kao posledica raznih lišavanja koja zatvorski život sa sobom nosi. Svrha uključivanja ovih lica u radni proces je prvenstveno očuvanje ranije stečenih radnih navika.

Izvršioc ubistava i drugih krvnih delikata su najčešće lica bez stručne spreme, većinom porekla sa sela, pretežno dobri i savesni radnici. Saglasno ovim karakteristikama, kao osnovni cilj njihovog radnog angažovanja pojavljuje se sticanje stručnog obrazovanja.

Osuđenike za krađu karakteriše odsustvo radnih navika i potrebe za radom, uglavnom, osposobljenost za obavljanje nekog zanata, prisustvo brojnih psihičkih tenzija i slaba razvijenost socijalnog čula.

Izvršiocima pronevera i pljačke su lica stečenih radnih navika, koja su pre dolaska u kazneno–popravnu ustanovu pretežno obavljala kancelarijske poslove, te treba voditi računa prilikom izbora radnog mesta za ovu kategoriju delinkvenata u smislu onemogućavanja još veće specijalizacije u vršenju konkretnih krivičnih dela.

2.2.4. Funkcije rada kao oblika tretmana

Razlikuju se dve osnovne funkcije rada – vaspitna i radno osposobljavajuća. Prva se ogleda u stvaranju radnih navika u procesu radnog angažovanja osuđenika koje će on usvojiti kao trajno obeležje i primenjivati i po izlasku iz ustanove. Takav rad treba preduprediti štetne posledice koje nastaju u slučaju basposličenja i dosade, upotpuniti vreme osuđenika korisnim sadržajima koji će usloviti njegovu moralnu regeneraciju, promenu shvatanja, uticati na pravilan budući razvoj i generalno, promenu celog života osuđenika. Polazi se od činjenice da je takav pedagoški efekat rada znatno korisniji od izučavanja bilo kakvog zanata (Johnson, E., 1978). U plodonosnom radu leži visoka etička vrednost, on predstavlja izrazitu i snažnu protivtežu različitim kriminalnim sklonostima i psihičkim napetostima. Radom se razvija svesna disciplina, kooperacija, osećaj za kolektiv, prijateljstvo, pravilan odnos prema imovini, materijalu i sredstvima rada (Ogrizović, M., 1956).

Druga funkcija rada, koja posebno dobija na značaju kada se radi o mlađim osuđenicima, s obzirom da formiranje njihovog poziva može biti trajna prekretnica u njihovom ponašanju, ogleda se u profesionalnom osposobljavanju. Rad treba da osposobi osuđenike za konstruktivno vođenje života po izlasku iz ustanove, za ponašanje i zadovoljavanje potreba u okviru društveno prihvatljivog ponašanja. Oblici profesionalnog osposobljavanja mogu biti različiti - zanatski, poljoprivredni, industrijski, intelektualni i drugi (Milutinović, M., 1988).

Rad je veoma važan faktor resocijalizacije u zatvorima SAD-a, te 95% od 1.320 državnih zatvora i 75% privatnih zatvora uključuju osuđenike u radni proces. Osnovna karakteristika rada u oba tipa zatvorskih ustanova jeste da osuđenici vode brigu o zatvoru i okolnoj zemlji. Oko 25% državnih i 10% privatnih zatvora karakteriše „zatvorska industrija“, gde su najviše zastupljeni javni radni zadaci, kao što su čišćenje auto-puteva i

ulica sa oko 60% u državnim i oko 33% u privatnim zatvorima. dok se na drugom mestu nalazi bavljenje poljoprivredom. Državni zatvori upošljavaju veći broj osuđenika u odnosu na privatni sektor. Osuđenici obavljaju poslove kao što su pripremanje hrane, održavanje građevina, održavanje terena i puteva i slično za šta u proseku u državnim zatvorima dobijaju naknadu u iznosu od \$,56 po satu, a u privatnim za oko \$,10 više. Većina zatvorenika radi od 22 do 40 sati nedeljno, a visina naknade zavisi od vrste posla i samog zatvora. Najplaćeniji poslovi su oni vezani za građenje, popravljanje i održavanje (oko \$,94 po satu), a najmanje popularni sa aspekta plaćenosti jesu poslovi u oblasti šumarstva, stočarstva i poljoprivrede (\$,31 po satu). Teksas i još nekoliko država ne priznaju osuđenima pravo na naknadu za obavljeni rad (Mays, L. G., Winfree, T. L., 2009).

U našem penitenijarnom sistemu poklanja se velika pažnja funkciji radne terapije u rehabilitaciji osuđenih lica. Osuđenici rade u prostorijama posebnog odeljenja, sa sredstvima i predmetima koji nisu podobni za nanošenje povreda, narušavanje zdravlja ili pripremanje bekstva (Konstantinović Vilić, S.,Kostić, M., 2013). Raspoređivanje na razne vrste rada vrši se prema sposobnostima i sklonostima osuđenika za određena zanimanja, kao i objektivnim mogućnostima ustanove za organizovanje takvih aktivnosti. Predviđena je i mogućnost organizovanja posebne nastave za stručno osposobljavanje osuđenika, a ona se posebno potencira u kazneno-popravnim domovima za maloletnike, koji u tu svrhu mogu organizovati industrijske i poljoprivredne škole. U našem sistemu se ne postavlja postizanje ekonomske koristi kao prioritetan cilj, mada se s druge strane mora težiti postizanju ekonomskog efekta, što je i razumljivo s obzirom da rad u ustanovi mora odgovarati, po nivou organizovanosti i kvalitetu, radu na slobodi.

2.3. Organizovanje slobodnog vremena osuđenih lica

Sprovođenje mera resocijalizacije (učesće u radnom i obrazovnom procesu, grupnom radu i sl.), kao i obavljanje drugih neophodnih aktivnosti u ustanovi angažuje osuđeniku dosta vremena u toku dana. Međutim, u ukupnom trajanju, zajedno sa vremenom za spavanje, osuđeniku, ipak, preostaje dosta slobodnog vremena, koje treba na neki način ispuniti. Sadržaj slobodnog vremena, koje iznosi u proseku oko 60 časova nedeljno, te predstavlja veći deo vremena u toku izdržavanja kazne, jeste veoma bitna komponenta osuđeničkog tretmana. Ipak, treba uzeti u obzir i potrebu osuđenika za provođenje nekog vremena u toku dana bez planiranih aktivnosti kada se on može posvetiti

sebi i razmišljati o svojim problemima, porodici i drugim bliskim licima, čitati i pisati pisma itd. (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Ispunjavanje slobodnog vremena adekvatnim sadržajima je od velike važnosti iz nekoliko razloga. Jedan se tiče održavanja discipline u zatvoru, s obzirom da bi prepuštanje organizacije slobodnog vremena samim osuđenima dovelo do raznovrsnih nereda, nezdrave atmosfere, dokolice, pobuna, reketiranja drugih osuđenika, kockanja, pijanstva, razmene kriminalnih iskustava, planiranja bekstva i pokušaja istog, kao i drugih sličnih negativnih pojava. Ukoliko osuđenici provode svoje slobodno vreme u okviru neformalnih grupa sa negativnim orijentacijama prema formalnom sistemu ili tretmanu i bave se nedozvoljenim aktivnostima, to sve proizvodi dalekosežne negativne posledice po njihovu resocijalizaciju. Kao krajnji rezultat može se javiti devijantno ponašanje, pa i ponovno vršenje krivičnih dela.

Druga grupa argumenata u prilog afirmacije ovog oblika tretmana tiče se doprinosa koji organizovanje slobodnog vremena osuđenika ima u ostvarenju resocijalizacije osuđenih lica. Ova funkcija razvila se znatno nakon prve funkcije, tj. onda kada je preovladala ideja resocijalizacije, kao osnovni cilj i svrha izvršenja kazne zatvora. Ispunjavanje slobodnog vremena osuđenika korisnim sadržajima omogućava razvijanje sposobnosti i pozitivnih navika osuđenika, smanjuje njihove tenzije i frustracije i unosi izvesno osveženje u njihov život. Aktivnosti su usmerene na pravilnu orijentaciju osuđenika u korišćenju njihovog slobodnog vremena, koje je u najvećem broju slučajeva bilo neadekvatno korišćeno pre dolaska u ustanovu, što je direktno ili indirektno uticalo i na ispoljeno kriminalno ponašanje. Cilj je razgradnja destruktivnih impulsa agresivnih delinkvenata i stvaranje impulsa za obavljanje društveno korisnih aktivnosti, tj. preobražavanje agresivnosti kulturom (Atanacković, D., 1988; Sobotincic, A., 1978a).

Da bi ovaj oblik tretmana ispoljio željeno dejstvo, mora ispunjavati nekoliko uslova u vidu dobrovoljnog karaktera učešća osuđenika u aktivnostima koje organizuje kazneno–popravna ustanova, jer se u suprotnom ne bi radilo o slobodnom vremenu. Zatim, neophodno je uspostavljanje određene kontrole nad sprovođenjem slobodnih aktivnosti, njihovo plansko korišćenje za ostvarenje resocijalizacije osuđenika, raznovrsnost aktivnosti koje se nude zatvorenima, primerenost njihovim psihofizičkim sposobnostima, uzrastu i polu itd.

Iako svi vidovi kulturno-umetničkog rada i rekreativne terapije zavise prvenstveno od materijalnih, prostornih i drugih objektivnih uslova u penitencijarnoj ustanovi, većina ustanova organizuje manje-više slične oblike aktivnosti. One se javljaju kao:

- 1) aktivnosti rekreativnog karaktera u vidu sportskih takmičenja, bioskopskih i pozorišnih predstava, filmskih projekcija, programa kulturno-umetničkih društava itd.;
- 2) aktivnosti sa funkcijom odmora i relaksacije osuđenika (šetnje, kupanje, sunčanje, međusobna komunikacija osuđenika) i
- 3) aktivnosti usmerene na podsticanje razvoja ličnosti osuđenih lica smanjene psihofizičke aktivnosti, a čiji je osnov okupaciona terapija (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

U te svrhe danas se koriste savremena tehnička sredstva komuniciranja, kao što su radio, televizija, bioskopske predstave, izdavačka delatnost itd. Pritom se mora voditi računa o izboru filmova i TV programa koji će se prikazivati osuđenima, u smislu neophodnosti njihovog pozitivnog dejstva na svest zatvorenika. Biblioteke unutar kazneno–popravnih ustanova moraju biti što je moguće više opremljene stručnom i dobrom literaturom iz oblasti nauke, umetnosti, tehnike, beletristike, kao i časopisima i drugom povremenom štampom.

Pravo osuđenika na pristup knjigama i zatvorskim bibliotekama, uzimanje knjiga i čitanje daje veoma značajno mesto zatvorskim bibliotekama. U većini država SAD-a, zatvorske biblioteke su pod kontrolom ustanove u kojoj se nalaze s tim što dobijaju određena novčana sredstva iz budžeta. Ona su, međutim, nedovoljna da bi konkurisale spoljnim bibliotekama (Coyle, W. J., 1987).

Sportske aktivnosti se organizuju za mlade osuđenike, dok je učešće starijih organizovano na dobrovoljnoj osnovi, a podrazumevaju učešće u sportovima kao što su odbojka, tenis, atletika, košarka, fudbal, stoni tenis itd. Postoji i mogućnost sprovođenja takmičenja u pojedinim disciplinama sa osnovnom svrhom pobuđivanja i inteziviranja zainteresovanosti osuđenika i razvijanja zdravog takmičarskog duha (Atanacković, D., 1988).

Postoje shvatanja da je aktivnost dramske sekcije odlučujuća i jedna od najvažnijih, jer direktno utiče na svest osuđenika i formiranje novih, intezivnih emocija kod njih. Vaspitni uticaj može imati i pevanje, a posebno horsko. Još su Platon i Aristotel isticali ulogu muzike u formiranju etičkih osećanja. Muzika vrši posredan uticaj na ličnost osuđenika kroz stvaranje smisla za meru i ritam, i to ne samo u muzici, već u ponašanju uopšte. Takođe, ona doprinosi razvoju radnih navika, jer se uz muziku lakše radi, kao i

olakšavanju socijalne adaptacije osuđenog lica kroz razvoj socijalnog sluha, osećanja za oblik, sigurnosti u ponašanju, usklađivanju pokreta (Sobotinčić A., 1978b).

U našim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija pridaje se značajna pažnja organizovanju slobodnog vremena osuđenika. U tu svrhu organizuju se bioskopske i pozorišne predstave, predavanja različitih tematika, sportske i slične aktivnosti, kao i slobodne aktivnosti kojima se zatvorenici bave u slobodno vreme. Tu spadaju slikarstvo, vajarstvo, muzika, književno stvaralaštvo i srodne aktivnosti koje su usmerene na podizanje duhovnog i kulturnog nivoa osuđenika, razvoj njihovih afiniteta i dispozicija, a što sve može dati značajan doprinos procesu resocijalizacije (Milutinović, M., 1988).

U ustanovama za maloletne delinkvente ove aktivnosti imaju poseban značaj pa u njima, radi bavljenja fizičkom kulturom i sportom, kao i kulturno-prosvetnim radom postoje posebni sportski tereni, dvorane i slično (Sobotinčić, A., 1978a).

2.4. Osuđeničko samoorganizovanje

S ciljem kvalitetnog funkcionisanja osuđeničkih kolektiva i ukupne osuđeničke zajednice od izuzetnog je značaja uspostavljanje i razvijanje osuđeničke legalne samoorganizovanosti. Ona se sastoji od formiranja organa i tela od strane samih osuđenika s tim što se mora voditi računa o ličnim kvalitetima osuđenika koji ulaze u njihov sastav. U ove organe i tela, po pravilu, ne mogu biti birana lica koja su disciplinski kažnjavana i koja se nalaze pod disciplinskom kaznom. Osuđeničko samoorganizovanje, gledano uopšte, treba tako regulisati da obezbeđuje što neposrednije učešće u radu i životu ustanove svakog osuđenika. Time ono istovremeno utiče na razvoj lične odgovornosti osuđenih, razvija samoinicijativu i pridobija ih za dobrovoljno učešće u svim aktivnostima od značaja za njihovo prevaspitanje.

2.4.1. Istorijski razvoj osuđeničkog samoorganizovanja

Koncepcija i praksa samoorganizovanja osuđenika ima svoju relativno dugu istoriju. Ona datira još od pre izgradnje modernog sistema inspirisana principom humanosti i težnjom da se davanjem osuđenima određenih mogućnosti uticaja na svoju situaciju u ustanovi, olakša njihov život u zatvoru.

Prva država u kojoj je pokušano uvođenje osuđeničkog samoorganizovanja jeste SAD. Za te prve pokušaje se pre može reći da predstavljaju slučajne pojave vezane za pojedine upravnike koje su iščavale sa njihovim smenjivanjima nego li ozbiljan pokušaj

sistematskog uvođenja osuđeničkog samoorganizovanja. Još pre uvođenja osuđeničkog samoorganizovanja, u Americi je postojao tzv. „sistem poverenja“ koji je po nekim svojim karakteristikama podsećao na osuđeničko samoorganizovanje, ali ipak to nije bio. Sistem se sastojao u davanju pojedinim, „poverljivim osuđenicima“ oružja i obaveze da čuvaju druge osuđeničke u koju svrhu su mogli upotrebiti dato oružje prema onom osuđeniku koji pokuša bekstvo. U tom slučaju bi „poverljivi osuđenik“ bio oslobođen daljeg izdržavanja kazne što svedoči o apsurdnosti ovog sistema i nepostojanju njegovog resocijalizacionog dejstva. Sistem je, naprotiv, razvijao negativne instikte kod „poverljivih osuđenika“ i podsticao ih na zloupotrebu datih ovlašćenja kroz nagovaranje drugih osuđenika na pokušaj bekstva, radi lične koristi (Ellis, H. B., Teeters, N. K., 1963).

U nekim američkim zatvorima osuđenici su već krajem XIX veka korišćeni kao nadzornici i vaspitači drugih osuđenika, članovi raznih liga i kooperativnih samoorganizovanja za staranje o disciplini i poštovanje formalnog sistema. Još 1860. godine upravnik zatvora u Detroitu je birao stražu i nadzornike iz redova zatvorenika. Kasnije dolazi do formiranja posebnih tela unutar zatvora u vidu saveta, komisija, radi uređenja života i rada, discipline i poboljšanja uslova života i rada u zatvoru. Postoje podaci o postojanju osuđeničkog samoorganizovanja još 1793. godine u Filadelfiji, u zatvoru Walnut Street, u kome su osuđenici učestvovali u održavanju zatvorske discipline i samostalno donosili pravila o održavanju higijene. Godine 1826. u Bostonu, u popravnom domu za delinkventnu decu „House of Reformation“ osuđenici su vršili ulogu redara, a glavni redar je vodio ustanovu u odsustvu službenog lica (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Nakon toga bilo je više pokušaja uvođenja samoorganizovanja u nizu američkih kaznionica i zatvora. Treba spomenuti kazniocu u Mičigenu 1883. godine i kaznionicu u Oburnu 1914. godine, gde se osuđeničko samoorganizovanje javilo u vidu „lige za uzajamnu pomoć“, a zatim i kazniocu u Norfolku u okviru koje su organizovani odbori osuđenika koji su zastupali njihove interese pred upravom i raspravljali pitanja opšte discipline. Međutim, svi ovi pokušaji su se, usled oštih kritika javnosti, prvenstveno zbog nepoverenja u sposobnost osuđenika za samoupravljanje, kao i zbog same činjenice da se nalaze u zatvoru, završili ostavkama upravnika. Isticana je i mogućnost zloupotrebe datih prava i povlastica od strane osuđenika, koji nisu u stanju da vide dalje od svoje neposredne koristi, što ih čini nesposobnim za obavljanje socijalnih funkcija. Sa takvim negativnim stavom složilo se i Američko udruženje upravnika kaznenih ustanova. Takođe, ove mere su većinom aktivirale samo određeni krug osuđenika i po svom karakteru su bile

antipedagoške, te nisu predstavljale metod prevaspitanja osuđenika, ali su bile pogodna osnova za kasniji razvoj osuđeničkog samoorganizovanja (Atanacković, D., 1988).

Osuđeničko samoorganizovanje u sovjetskom sistemu javlja se u formi „saveta kolektiva“ koji pružaju pomoć zatvorskoj administraciji u rešavanju niza pitanja u vezi sa vaspitanjem osuđenika, organizacijom rada, održavanjem unutrašnje discipline, davanjem povlastica itd. Članovi saveta se biraju iz redova najboljih osuđenika i onih sa minimalnim zatvorskim kaznama. Savet radi u sednicama kojima prisustvuju organi administracije i na kojima se donose odluke koje stupaju na snagu po odobrenju upravnika kazneno–popravne ustanove. U njegov sastav ulaze 9-15 osuđenika koje biraju sami osuđenici javnim glasanjem na godinu dana. Oblik osuđeničkog samoorganizovanja jesu i zatvorski „drugarski sudovi“ koji se staraju o održavanju discipline u zatvoru izricanjem disciplinskih kazni u slučaju njene povrede.

Osuđeničko samoorganizovanje javlja se, u manje ili više razvijenim oblicima, i u drugim penitencijarnim sistemima. U našem sistemu, ovaj oblik tretmana primenjuje se još od prvih dana funkcionisanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, nakon oslobođenja naše zemlje. Prvi oblik osuđeničkog samoorganizovanja javlja se u formi sobnih starešina biranih najpre od strane osuđenika, uz potvrdu uprave, a potom od strane kolektivnog tela. Iskustva i pozitivni rezultati u radu sobnih starešina bili su podsticaj za razvijanje drugih oblika i njihovo proširivanje na druge oblasti života i aktivnosti osuđenih. Razvoj ovog oblika tretmana nije tekao svuda ravnomerno te je u nekim kazneno-popravnim ustanovama počeo ranije i brže se razvijao, dok je u drugim počeo kasnije te ostao na nižem stepenu evolucije. Kanije nastale forme samoorganizovanja osuđenika javljaju se kroz razne sekcije koje su se bavile kulturno–prosvetnim radom, fiskulturnim radom itd. U SR Srbiji osuđeničko samoorganizovanje javlja se u tri organizaciona oblika i to u formi proizvodnog, stambenog i školskog zaveta (Milutinović, M., 1988; Atanacković, D., 1988).

2.4.2. Faktori efikasnosti osuđeničkog samoorganizovanja

Da bi osuđeničko samoorganizovanje ostvarilo svoju prevaspitnu funkciju mora kumulativno ispuniti nekoliko kriterijuma.

Najpre, mora se omogućiti osuđenim licima da bar po nekim pitanjima mogu donostiti samostalne odluke. Na taj način oni razvijaju sposobnosti posmatranja života i ljudi oko sebe, donošenja zaključaka, davanja kritičkih ocena, vođenja rasprave o pitanjima od zajedničkog interesa i sl., nasuprot česte prakse potvrđivanja odluka osuđenika od

strane kazneno-popravne ustanove, koja isključuje osnovni prerogativ odlučivanja te se pre može nazvati „samoučešćem osuđenih“. Time se pridaje određeni značaj mišljenju osuđenog lica, ono stiče osećaj da se njegova ličnost uvažava, makar i u ograničenoj formi, te dobija na samopouzdanju i uviđanju svojih vrednosti i sposobnosti, a što sve ima pozitivan efekat na resocijalizaciju osuđenika.

Dalje, potrebno je da osoblje u ustanovi pruži pomoć i podršku osuđenicima u ostvarivanju njihovih samoupravnih prava i dužnosti, u prevaženju brojnih teškoća na koje osuđenici nailaze na putu vršenja njihovih samoupravnih prava.

I konačno, mada se time ne može zaokružiti konačna lista faktora efikasnosti samoorganizovanja osuđenika, ali su istaknuti najvažniji, postoji potreba informisanja osuđenika o dešavanjima u ustanovi putem sredstava javnog informisanja (razglasna stanica, štampa i sl.), kako bi oni mogli kroz svoje samoupravne mehanizme blagovremeno i pravilno da reaguju. Postoji nužnost informisanja osuđenika o radu samoupravnih organa, tj. otvorenosti njihovog delovanja (Jašović, Ž., 1964).

Na kraju treba spomenuti i mogućnost zloupotrebe osuđeničkog samoorganizovanja. Pojedini članovi samoupravnih organa i tela mogu ispoljiti tendenciju birokratizovanja i zloupotrebe ukazanog poverenja. Takve pokušaje treba energično suzbijati kako od strane drugih osuđenika, tako i od strane vaspitača i drugog osoblja ustanove.

2.5. Forme i metode individualnog rada

Individualno prilaženje tretmanu zasniva se na pretpostavci da je svaki osuđenik poseban s obzirom na strukturu njegove ličnosti, da je okruženje u kojem živi specifično i da je kriminalno ponašanje odraz tih osobnosti zbog čega tretman mora da odgovara svakom pojedinom osuđeniku (Milutinović, M., 1988).

Individualni tretman jeste oblik vaspitno-korektivnog postupka u kojem kao glavni akteri učestvuju osuđeno lice i stručnjak za realizaciju (pedagog, psiholog, socijalni radnik itd.). Prolazi kroz nekoliko faza od prvog intervjua, preko sačinjavanja ugovora, do faze samog individualnog vaspitno-korektivnog i terapijskog tretmana (Radoman, M., 2003).

Osnovni preduslov željenih rezultata primenjenog vaspitnog tretmana jeste upoznavanje ličnosti osuđenog lica uz naročito potenciranje važnosti prvog intervjua osuđenog lica i vaspitača kada se uspostavlja odnos poverenja ili nepoverenja između njih.

Naredna etapa podrazumeva obavljanje individualnog razgovora sa osuđenim licem nakon čega sledi sačinjavanje ugovora (usmenog, a u nekim penitencijarnim sistemima pismenog) sa njim u pogledu oblika tretmana i načina na koji će se oni primeniti. U njegovom izvršenju pored pedagoga učestvuju, još i lekari, psiholozi, stručni instruktori itd. Osnovna funkcija ove faze ogleda se u pripremi osuđenika za realizaciju finalne, najvažnije etape individualizovanog tretmana (Konstantinović Vilić, S. Kostić, M., 2011).

U slučaju uspešnog okončanja prethodnih faza, stvaraju se uslovi za početak individualnog vaspitno-korektivnog rada sa osuđenim licem, koji uključuje aktivnosti na planu analize zatvorskog ambijenta, eliminacije brojnih strahovanja, frustracija, deprivacija i drugih negativnih efekata nastalih lišenjem slobode. Tretman se prilagođava ličnosti konkretnog osuđenika, polazeći od činjenice da svaki osuđenik predstavlja slučaj za sebe kome treba prići sa poštovanjem njegovih osobenosti. S tim ciljem terapeutu na raspolaganju stoje određene tehnike, koje se mogu podeliti na direktivne i nedirektivne. Kod direktivnih tehnika, inicijativa za rešenje problema osuđenika leži na vaspitaču kao starijem i odgovornom licu, dok nedirektivne stavljaju akcenat na osuđeno lice i njegovu inicijativu, nasuprot znatno umanjenoj ulozi vaspitača. Praksa u izvršenju krivičnih sankcija pokazuje tendenciju kombinovanja direktivnog i nedirektivnog pristupa u postupanju sa osuđenima s obzirom na bolje rezultate u odnosu na rezultate primene „čistog“ pristupa.

U zavisnosti od odabranog prilaza procesu resocijalizacije, mogu se primeniti metod permisivnosti ili metod autoriteta. Prvi se rukovodi idejom da ograničavanje osuđenog lica upotrebom prisile dovodi do suprotnih efekata u vidu stvaranja revolta i pobune, te podrazumeva prepuštanje izbora načina ponašanja samom osuđenom licu. Metod autoriteta, pak, polazi od pretpostavke da će se osuđeno lice rukovoditi asocijalnim normama i u ustanovi, te nalazi da je ograničavanje osuđenih lica i nametanje određenih pravila na uštrb slobodnog odabira načina ponašanja, potpuno opravdano i poželjno u zatvorskim uslovima. Postoje i druge metode kao što su metoda uveravanja, navikavanja, podsticanja, sprečavanja i prisiljavanja (Konstantinović Viločić, S., Kostić, M., 2011).

2.5.1. Primena psihoterapije

Psihoterapija podrazumeva korekciju ponašanja osuđenog lica, čak i eventualne izmene njegove ličnosti, pomoću određenih psiholoških tehnika i metoda, ubeđivanja, sugestija i sličnih postupaka, po mogućstvu primenjenih od strane posebnih terapeuta uže

specijalnosti. Psihoterapeutske metode mogu biti dubinske i površinske. Prve teže dubljoj reorganizaciji ličnosti kroz pronalaženje uzroka neurotičnog poremećaja, koji su često nastali i delovali još u ranom detinjstvu neurotičara, što zahteva veliko iskustvo i posebnu obuku. Površinske su, pak, usmerene na otklanjanje simptoma neurotičnog poremećaja, bez upuštanja u ispitavanje njegove etiologije i geneze nastanka. Bitni sastojci psihoterapijske situacije jesu: terapeut, pacijent ili klijent, relacija, patnja, bolest ili smetnja i tretman ili tehnika (Radoman, M., 2003).

Ostvarenje prevaspitnog efekta psihoterapije u zavodskim uslovima podrazumeva stvaranje klime poverenja između osuđenika i vaspitača. Posebno se ističe značaj prvog intervjua, kao primarnog individualnog susreta oba učesnika, kada dolazi do uzajamnog razotkrivanja, što često nailazi na određene teškoće u smislu pružanja otpora od strane osuđenika, čime se otežava ceo proces. Uspeh psihoterapije u velikoj meri zavisi od okolnosti da li je osuđeno lice steklo uverenje u dobrobit kontakata sa terapeutom, iskrenost njegovih namera i želju da mu pomogne, kao i uverenje da date informacije neće biti zloupotrebene. Važan preduslov uspeha jeste i poverenje terapeuta u iskrenu želju i volju osuđenog lica da saraduje u postupku svoje resocijalizacije (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Iako se radi o ljudima koji su povredili propise izvršenjem krivičnog dela i često time izgubili poverenje društva i koji, svesni te činjenice, uzvraćaju odbojnim stavom prema tom istom društvu, iskustva pokazuju da i najokoreliji zločinci imaju potrebu da pokažu svoje pozitivne osobine. U tom smislu terapeuti moraju da pokažu veru u njihova osećanja morala i da insistiraju na pozitivnim elementima strukture njihove ličnosti, njihovom daljem razvijanju i usavršavanju. Osećanje neprijateljstva i nerazumevanja terapeuta od strane osuđenika dovodi do situacije beznadežne apatije na obe strane, inteziviranja odbojnog stava osuđenika prema svakom obliku tretmana i pokušaju promene njegove ličnosti, kao i osećanju besmislenosti čitavog procesa na strani terapeuta (Atanacković, D., 1988).

Jedna od psihoterapeutskih metoda u zavodskim uslovima, sugestivna terapija, realizuje se primenom određenih medikamenata, vođenjem razgovora sa osuđenim licima, s ciljem podizanja njihovog samopouzdanja, ulivanja poverenja, razjašnjenja svih dilema koje imaju, upotrebom hipnotičkih sredstava itd.

Psihoterapija ima pozitivne efekte prema nekim kategorijama osuđenika, dok je prema drugima, ipak, treba uzeti sa rezervom. U prvu grupu bi se mogli ubrojiti duševni bolesnici, osuđenici sa problemima u vezi sa radom i radnim mestom, učenjem i brakom,

delinkventi neurotičari, agresivni prestupnici, neke ubice, maloletnici koje karakteriše pogrešno vaspitanje i ubrzani pubertetski razvoj i druge slične kategorije osuđenika. Ograničeni vid primene psihoterapije dolazi u obzir kada se radi o licima sa nedovoljno diferenciranim osećanjima, elementima infantilizma, sklonosti ka eksplozivnim reakcijama i sličnim svojstvima. Iz tog razloga veoma je bitno utvrditi, na osnovu proučavanja ličnosti osuđenika sa različitih aspekata i od strane stručnjaka različitih profila, kojoj kategoriji osuđenik pripada, proceniti njegove eventualne psihološke nedostatke u razvoju ličnosti i na kraju, mogućnosti efikasne primene ovog oblika tretmana. Terapeutske metode i tehnike mogu biti usmerene na buđenje osećanja povezanih sa ranijim događanjima, raspravljanje značajnih problema osuđenika, analizu prirode unutrašnjih konflikata. Prava u kome će se preduzimati aktivnosti zavisi od klijenta, strukture njegove ličnosti i onih elemenata koji traže korekciju, a što sve zajedno opredeljuje izbor terapeutske tehnike koja će biti primenjena u konkretnom slučaju (Milutinović, M., 1988).

Iako je primena psihoterapije dala određene pozitivne rezultate na terenu primene na duševne bolesnike, u vezi sa određenim problemima sa radom i radnim mestom, učenjem i brakom, kao i u odnosu na tretman sociopatoloških pojava, prisutna je tendencija ograničavanja njene primene, tj. primene sa određenom rezervom. Kao objašnjenje navodi se argument da njena primena još uvek nije u dovoljnoj meri ispitana, da su postojeća iskustva bitno različita, te da globalno ona daje manje uspeha od primene grupne terapije na planu borbe protiv kriminaliteta. Ipak, u toku zadnjih godina, zapažena je ekspanzija njene primene u odnosu na određene kategorije osuđenika.

2.5.2. Nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika

Stimulativno-destimulativni tretman sastoji se u preduzimanju disciplinskih mera i uskraćivanju povlastica osuđenima koji stvaraju probleme u ponašanju i, s druge strane, nagrađivanju osuđenika davanjem povlastica, proširivanjem određenih prava, davanjem odsustava, omogućavanjem poseta porodici, slobodnijeg kretanja, uslovnog otpusta itd., u slučaju dobrog vladanja. U tom smislu, nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika čine dve strane jedne celine sa resocijalizacionim efektom, metode pozitivnog uticaja na osuđenike u vidu pripreme njihove socijalne adaptacije. Međutim, ispoljavanje prevaspitnog efekta podrazumeva usklađenost ovih mera sa savremenim penitencijarnim konceptom i važećim ciljevima kriminalne politike. One su usmerene na podsticanje osuđenika i stvaranje

potrebe i želje kod njih samih da se aktivno uključe u proces svoje resocijalizacije i uvide korisnost sprovođenja tog procesa (Radoman, M., 2003).

1) Stimulativne mere predstavljaju neki vid odgovora formalnog penitencijarnog sistema na pozitivne rezultate primenjenih oblika tretmana prema osuđenima u vidu određenih pozitivnih promena njihove ličnosti, a s ciljem njihovog usvajanja kao trajnih karakteristika. Na taj način se osuđenom licu odaje neka vrsta priznanja da se ponašalo u skladu sa očekivanjima formalnog sistema. Prevaspitni efekat zasniva se na pretpostavci da će to priznanje kod njega stvoriti osećanje zadovoljstva, samopouzdanja, odgovornosti i istovremeno želju za usvajanjem nastalih promena i zadržavanja datih pogodnosti. Sve to ovom obliku tretmana daje veći prevapitni efekat u odnosu na kažnjavanje osuđenika koje se vrši sa istim ciljem, ali koje može, ukoliko ne ispuni određene kriterijume, lako ispoljiti i kontraefekte.

Komparativnom analizom raznih penitencijarnih sistema uočavaju se brojna razmimoilaženja, varijacije, te postojanje ovog oblika tretmana u manje ili više podudarnim formama, ali i poklapanje nekih stimulativnih mera u mnogima od njih, skoro u identičnim oblicima. To se može pripisati pozitivnim rezultatima njihove praktične primene, uz prisutnu tendenciju proširenja spektra ovih mera. Stimulativne mere sastoje se u proširenju postojećih prava osuđenika, ispoljavajući se konkretno u vidu priznanja osuđenima naknade za rad, kao i nagrade za izuzetno zalaganje na radu, redovnih i vanrednih odsustava i izlazaka van ustanove, poseta, prijema pošiljki i dopisivanja, otpuštanja iz ustanove pre isteka vremenskog perioda kazne u vidu uslovnog otpusta (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Kao nužna pretpostavka prevaspitnog efekta stimulativnih mera nameće se potreba njihove usklađenosti sa osuđeničkim grupama i metodama tretmana sa njima, kao i sprečavanje transformacije ovih mera u privilegiju pojedinih osuđenika. To bi dokazano ostavilo niz negativnih posledica, kako na privilegovane osuđenike, tako i na ostale, s obzirom da je osetljivost osuđenika naročito potencirana u uslovima izolacije i brojnih lišavanja (Milutinović, M., 1988).

Značajna pogodnost sa pozitivnim efektom na prevaspitanje osuđenika jeste omogućavanje poseta bračnom drugu pod povoljnijim uslovima što povoljno utiče na očuvanje porodičnih veza i olakšava osuđeniku povratak u društvo nakon izdržane kazne. U SAD-u osuđenici moraju ispuniti nekoliko uslova da bi se kvalifikovali za ovu privilegiju, te ne sme biti kršenja pravila šest meseci unazad, moraju imati istoriju dobrog ponašanja itd. U svakom slučaju takva mogućnost je isključena kada se radi o osuđenima

u ustanovama sa maksimalnim ili srednjim stepenom obezbeđenja, gde posete nisu dozvoljene. Postoje rigorozna pravila u vezi sa ponašanjem i seksualnom orijentacijom. Francuska i Kanada dozvoljavaju osuđenima, koji su stekli pravo na bračne posete, da ostanu u lepo uređenim kućama nalik apartmanima, tokom produženih poseta. U Brazilu, muški zatvorenici imaju pravo na posete heteroseksualnih i homoseksualnih partnera, dok su bračne posete ženskih zatvorenica strogo regulisane, ukoliko su uopšte dozvoljene (Anonymous, 2008).

2) Mere kažnjavanja osuđenika u vidu disciplinskih mera sastoje se u umanjenju garantovanih prava osuđenika s ciljem uspostavljanja i održavanja normiranog reda u ustanovi i sprečavanja njegovog kršenja, odnosno omogućavanja nesmetanog funkcionisanja ustanove i uspešnog sprovođenja terapijskog procesa. To se postiže kroz eliminaciju neprihvatljivih i zabranjenih oblika ponašanja i podsticanje na prihvatanje društveno korisnih obrazaca ponašanja. Njihova primena zasniva se na shvatanju o potrebi nužnog otežavanja života osuđenog lica u uslovima neispunjenja njihovih obaveza i nepokoravanja propisanom redu i disciplini, a sve u funkciji ostvarenja vrhovne ideje resocijalizacije osuđenika i pozitivnog delovanja na njih i na ovaj način.

Nagrađivanje se smatra efikasnijim sredstvom resocijalizacije od kažnjavanja sa trajnijim i intenzivnijim efektom. Ono je usmereno na usvajanje novih oblika ponašanja, za razliku od kažnjavanja, koje za cilj ima izazivanje straha od kazne, ali koji postoji samo dotle dok je pretnja kažnjavanjem aktuelna. Dok se nagrađivanjem podiže samopouzdanje, vera u sopstvene sposobnosti i osećaj društvene vrednosti, kažnjavanjem se izazivaju i potenciraju već postojeće frustracije, te ono često može ispoljiti i kontraefekte. Veliki broj istraživanja usmeren je na proučavanje mera kažnjavanja, njihovih efekata u procesu vaspitavanja dece, uticaju pojedinih faktora na efekat kažnjavanja. Utvrđeno je da efekat kažnjavanja zavisi od karakteristika kazne, doslednosti, inteziteta i vremenskog rasporeda kažnjavanja, kao i prirode odnosa između osobe koja se kažnjava i osobe koja kažnjava (Rot, N., 2010).

U pogledu primene ovog oblika tretmana postoje određeni međunarodni standardi, sve s ciljem efikasnog postizanja svrhe njegove primene i sprečavanja eventualnih kontraefekata. Oni se mogu javiti u vidu gubitka poverenja osuđenika, stvaranja kod njih osećanja indiferentnosti, što posledično može dovesti i do nemogućnosti ili otežanog sprovođenja tretmana prema njima i postizanja resocijalizacije i izazvati niz neželjenih posledica po duhovno i telesno zdravlje osuđenika.

Međutim, neki američki i engleski zatvori, ipak, primenjuju određene forme kažnjavanja koje nisu u skladu sa postojećim međunarodnim preporukama u ovoj oblasti. U nekima od njih se propisuje čak i telesno kažnjavanje u slučaju nekih težih prestupa, npr. pobuna ili nasilja osuđenika prema službenom osoblju, a što je u krajnjoj liniji nespojivo sa principom humanog odnosa na kome se zasniva savremena kriminalna politika. Zastupljeni su i drugi oblici neprilagođenog i nehumanog postupanja sa zatvorenicima, pod okriljem disciplinskih kazni, u vidu batinanja, izolovanja u samicu bez adekvatnog medicinskog nadzora, oblačenja ludačke košulje i vezivanja ruku ili vezivanja za određene predmete, ograničavanja hrane, polivanja hladnom vodom i slično. Svi oni se kose sa osnovnim pravima osuđenika i predstavljaju ozbiljan atak na njihovo duševno i telesno zdravlje. Sa njima se izjednačavaju i mere koje su usmerene na izazivanje moralnih patnji osuđenika u smislu ograničavanja nekih njihovih socijalnih potreba, kao što su oduzimanje ili ograničavanje prava čitanja dnevne štampe i drugih izvora informacija, dnevnih šetnji na otvorenom prostoru i sl.

2.6. Grupni rad i grupna psihoterapija

Iako se ovaj oblik tretmana najčešće primenjuje u oblasti psihijatrije, gde je doživeo svoju ekspanziju, upotreba grupnih oblika tretmana ostvaruje određenu primenu i u kazneno-popravnim ustanovama u rehabilitaciji osuđenih lica. Ta nova područja primene javljaju se kao posledica neočekivanih rezultata individualne kliničke metode u smislu nemogućnosti sociološkog pristupa tretmanu. Razlozi za uvođenje ovog oblika tretmana su u značaju interpersonalnih odnosa za čovekovo ponašanje, te grupni rad poslednjih godina naročito proširuje polje svoje primene u oblasti prevaspitanja osuđenika. Smatra se da je vršenje krivičnih dela povezano sa emocionalnim smetnjama izvršilaca, kao i da zatvorska sredina izaziva razne psihičke napetosti i afektivne smetnje, a da se posredstvom grupe lako mogu usvajati pozitivne vrednosti (Nikolić, Z., 1985).

Radi se o relativno novijoj formi postupanja sa osuđenim licima. Grupna psihoterapija je prvi put primenjena 1905. godine od strane američkog lekara Prata u bolnici za lečenje tuberkuloznih bolesnika u Bostonu, na bazi pretpostavke o pozitivnom uticaju razgovora sa grupama bolesnika o prirodi njihove bolesti i razmene iskustava vezano za proces ozdravljenja i poboljšanja njihovog celokupnog zdravstvenog stanja.

Kao rezultat pozitivnih rezultata, primena metode se brzo proširila i na lečenje drugih somatskih i psihosomatskih oboljenja, a dalje i na čisto psihičke poremećaje i

duševna oboljenja. Kao početak primene u penitencijarnim ustanovama navodi se 1944. godina u nekim kalifornijskim zatvorima prema delinkventnim dečacima koji su upućivani u vojne magacine.

Često se ističu određene prednosti grupnog rada u odnosu na individualno postupanje iako praćenje te prednosti daje različite rezultate. Primera radi, jedna meta analiza govori da grupno savetovanje u pogledu zloupotrebe droge nije efikasno (Pearson, F. S., Lipton, D. S., 1999), dok druga prezentuje upravo suprotne rezultate (Mitchell et al., 2002, prema Pelissier, B., Motivans, M. & Rounds-Bryant, J. L., 2005). Kada je reč o mentalnom zdravlju osuđenika, kombiacija individualnog i grupnog terapijskog rada daje mnogo bolje rezultate u poređenju sa samim individualnim radom, što se ogleda u stopi recidiva (Khodayarifard, M., Shookohi-Yekta, M. & Hamot, G. E., 2010). Kombinujući navedene rezultate i činjenicu da uspešnost rada na resocijalizaciji u velikoj meri zavisi i od motivacije osuđenika, zaključuje se da je grupni rad forma koja se može smatrati vrednom i delotvornom, naročito ako uključi osuđenike sa adekvatnom motivacijom.

Efikasnost metode potvrđena je međunarodnim priznanjima, i to kako grupni rad generalno, tako i grupni rad kao penološka mera. U tom smislu je organizovan međunarodni skup na temu „Grupna psihoterapija za prestupnike“ u Ženevi 1961. godine, a potom i sastanak u Briselu 1962. godine sa sličnom tematikom. Takođe, doneta je i rezolucija Evropskog saveta sa preporukom ispitivanja mogućnosti uvođenja metoda grupnog rada u penitencijarnim ustanovama (Atanacković, D., 1988).

Međutim, uprkos navedenim prednostima, u zatvorima u Srbiji izostaje praćenje motivisanosti štićenika za određenu vrstu rada, a edukativno-prevaspitni treninzi i grupni terapijski programi još nisu razvijeni ni zastupljeni u odgovarajućoj meri. Izveštaji nevladinih organizacija, sačinjeni nakon posete zatvorima u Srbiji, neretko potvrđuju da se tretman svodi na individualno-savetodavni rad, dok je grupni rad sporadičan.

2.6.1. Način organizovanja grupnog rada i rezultati primene

Da bi dao željene rezultate, rad sa osuđenima u okviru grupe mora biti adekvatno organizovan u smislu optimalnog broja članova grupe, ispunjenosti određenih uslova vezano za prostoriju obavljanja razgovora, kao i same tematike i načina vođenja razgovora. Grupe mogu biti manje ili veće s tim da se smatra da broj učesnika od oko dvanaest daje najbolje rezultate. S ciljem dostizanja osećanja ravnopravnosti i bližeg kontakta, preporučuje se vođenje razgovora u prostoriji van paviljona za stanovanje osuđenika, sa

kružno postavljenim stolicama i uz elastična pravila ponašanja. Ona trebaju da doprinesu opuštanju osuđenika, te postizanju krajnje svrhe ovog oblika tretmana. Razgovori trebaju biti spontani i nekonvencionalni, a za temu mogu imati široki spektar pitanja koja ulaze u sferu interesovanja osuđenika.

Razlog ekspanzije grupnog rada i sve šire upotrebe u penitencijarnoj praksi leži u najčešćim motivima izvršenja krivičnih dela, pozitivnom psihološkom uticaju sastava grupe na mogućnost opuštanja osuđenika i njegovog saučestvovanja u njegovim problemima i dilemama i teškoćama drugih, te socijalizirajućeg dejstva grupne diskusije. Za razliku od drugih metoda resocijalizacije, koje polaze od pretpostavke da je čovek učinio krivično delo zbog neznanja kako se trebao ponašati, grupni rad teži da postigne emocionalno „deblokiranje“ osuđenika koji je u najvećem broju slučajeva znao kako treba da se ponaša. Međutim, to znanje je bilo blokirano emocionalnim satisfakcijama koje su ga usmerile na delinkventno ponašanje. Dalje, dokazan je pozitivan uticaj razgovora u grupi sa drugim, po sudbini, srodnim osobama u odnosu na individualni rad na relaciji vaspitač–osuđenik. Grupa vrši i konstruktivni uticaj na osuđenika kroz mogućnost da učešćem u pronalaženju mogućih rešenja kriznih situacija i teškoća drugih osuđenika, osuđenik uvidi potencijalno rešenje za sopstveni problem. Učesnici razgovora stvaraju i razvijaju potrebu da razumeju druge ušesnike i pruže im pomoć, svojevrsan osećaj međuzavisnosti i, šire, osećaj društvene korisnosti, želju da budu korisni članovi društva. Time što pomaže drugima u rešavanju teškoća, osuđeno lice prolazi i kroz fazu svog „samodokazivanja i afirmacije“, a što je od velike važnosti za oslobađanje od osećanja krivice i sramote zbog učinjenog krivičnog dela, osećanja nemoći i drugih socijalnih pritisaka. U grupi, osuđenik stiče i razvija naviku razmene mišljenja, vođenja polemike, tolerantnosti prema tuđim stavovima, mogućnosti prihvatanja njihove različitosti, te uviđa sopstvene zablude i iluzije stečene pogrešnim vaspitanjem (Atanaković D., 1988).

2.6.2. Faktori uspeha grupnog rada

Kao uslovi efikasnosti i željenih rezultata grupnog rada, navode se njegova dobrovoljnost, poverljivost, zatvorenost i homogenost grupe, adekvatna kvalifikacija penitencijarnog radnika, rukovodioca grupe, održavanje kontinuiteta i drugi, manje važni faktori.

Iako ne postoji saglasnost oko obaveznosti učešća u grupnom radu, preovlađuje stav o potrebi njegovog dobrovoljnog karaktera. To se može obezbediti obaveštavanjem

osuđenika o takvom karakteru grupnog rada, njihovim pozivanjem da se dobrovoljno prijave za rad u grupi ukoliko su zainteresovani, ili na slične načine.

Zbog uspostavljanja i održavanja posebne emotivne povezanosti i odnosa poverenja među članovima grupe, kao i rezultata eksperimenata koji su imali za cilj da uporedno ispituju efikasnost zatvorenih i otvorenih grupa, odnosno homogenih i onih koje su tokom rada promenile svoj sastav, postoji potreba obezbeđenja i očuvanja identičnog sastava grupe. To je posebno važno zbog mogućnosti dublje analize problema s obzirom da se oni mogu ograničiti na one koje učesnici najbolje razumeju i za koje pokazuju približno jednako interesovanje.

Sledeći faktor uspešnog rada grupe tiče se načina njenog rada. Zahteva se obezbeđenje kontinuiteta u održavanju sastanaka u smislu držanja sesija jedanput nedeljno u trajanju od 45 minuta do jedan ipo sat. Međutim, na putu postizanja kontinuiteta mogu se javiti izvesne teškoće u vidu realne opasnosti opadanja interesovanja za rad u grupi kod osuđenika, ili pak povredi ovog zahteva od strane rukovodioca grupe radi ispunjenja nekih njegovih ličnih obaveza, ili problema u pronalaženju adekvatne prostorije.

Grupni rad bi bio besmislen bez obezbeđenja poverljivosti i sigurnosti nesaopštavanja podataka, do kojih se došlo radom u grupi, licima van grupe. U tom pogledu postoji znatno veća izvesnost kada se radi o penitencijarnom radniku, rukovodiocu grupe, u poređenju sa ostalim osuđennicima, učesnicima koji nemaju obavezu čuvanja tajnosti grupnog rada.

Kvalifikacija penitencijarnog radnika, takođe, utiče na manju ili veću efikasnost grupnog rada, te je poželjno rukovođenje grupom od strane vaspitača sa dodatnim obrazovanjem i po mogućnosti oslobođenog drugih svojih dužnosti (Atanacković, D., 1988).

2.6.3. Vrste grupnog rada

Termin „grupna terapija“ ima generalno značenje i obuhvata razne oblike grupnog tretmana osuđenika u korekcionom radu. Oni se uslovno mogu podeliti na dve osnovne kategorije – grupna psihoterapija i grupno savetovanje. Grupno savetovanje se primenjuje kod osuđenika koji nisu dublje poremećeni s ciljem eliminacije simptoma neurotičnosti bez upuštanja u ispitivanje njihovih uzroka i geneze nastanka. Sastoji se u organizovanju slobodnih diskusija u okviru manjih grupa osuđenika (8-10 lica) gde osuđenici uče da se oslobode svojih teškoća i problema njihovom prezentacijom ostalim članovima grupe, koji

su i sami pod sličnim pritiscima. To im pomaže u razrešavanju sopstvenih teškoća kroz postepeno kreiranje osuđenika kao odgovorne i emocionalno i socijalne zrelije ličnosti.

Grupna psihoterapija, pak, podrazumeva primenu dubinskih metoda s ciljem utvrđivanja etioloških faktora psihičkih promena, psihopatskih i sociopatskih procesa (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011). Primenjuje se u malim grupama osuđenika (8-12 osuđenika), a kao posebno uspešni psihoterapijski pristupi u penitencijarnim uslovima pokazali su se: geštalt psihoterapija, klijentu usmerena psihoterapija Karla Rodžersa, transakciona analiza, egzistencijalistička psihoterapija itd. (Radoman, M., 2003).

Posebni oblici grupne terapije su psihodrama i sociodrama. Prva koristi dramsku predstavu da bi se osuđenik u takvoj situaciji oslobađao svojih unutrašnjih latentnih konflikata povezanih sa njegovim kriminalnim ponašanjem. Sociodrama podrazumeva da osuđenici unutar grupe igraju neku opštu ulogu koju će vršiti u slobodnom životu s ciljem njihove pripreme za obavljanje socijalno prihvatljivih uloga.

Može se uopšteno reći da grupna terapija predstavlja jednu terapeutsku metodu koja mnogo obećava u ostvarivanju procesa rehabilitacije osuđenih lica, uz ispunjenje određenih kriterijuma radi većeg uspeha u njenoj primeni i boljih rezultata. Nužna je i restriktivna primenu prema nekim kategorijama delinkvenata kao što su psihopate, alkoholičari, mentalno deficijentni, kao i usmeravanje prema fazama koje trebaju ostvariti parcijalne ciljeve na putu ka glavnom cilju (Bošković, M., Radoman, M., 2002).

2.7. Okupaciona i radna terapija

Pojam radna terapija sreće se prvenstveno u medicini i posebno u psihijatriji, a obuhvata primenu radnog tretmana prema bolesnicima s ciljem njihovog lečenja. U tom smislu, radna terapija može naći primenu i prema osuđenim licima uz neophodno precizno razgraničavanje proizvodnog rada osuđenih lica od terapije radom. Dok su u proizvodni rad uključeni zdravi i radno sposobni osuđenici, za koje je rad i praktična obuka za stručno osposobljavanje, radna terapija se primenjuje na one osuđene koji su nesposobni za rad iz bilo kog razloga. To se ne odnosi samo na osuđenike sa poremećajima medicinske prirode, već i na medicinski zdrava osuđena lica sa određenim poremećajima socijalne prirode, a sve s ciljem njihove resocijalizacije (Milutinović, M., 1988).

Radna terapija je relativno novi metod lečenja u psihijatriji koji je početkom XX veka uveo nemački psihijatar Henri Simon, koji je u radu po psihijatrijskim bonicama u Vestfaliji osetio veliki potencijal rada kao terapijskog sredstva. Ovaj novi vid tretmana

Simon je nazvao „aktivna terapija“, ali vremenom se raširio termin „radna terapija“ kao opšteprihvaćen. Međutim, često se ne pravi dovoljno jasna razlika između termina radna, okupaciona i rekreativna terapija. Pod radnom terapijom podrazumeva se sprovođenje jednostavnijih aktivnosti, pretežno mehaničkog karaktera koje potenciraju radno-korisni učinak. Primera radi, osuđenici Okružnog zatvora u Zrenjaninu, na osnovu sporazuma zatvora sa Društvom srpsko-japanskog prijateljstva, imaju priliku da uče japansku tehniku savijanja papira – origami, koja se uspešno koristi kao radna terapija i pritom deluje smirujuće, što je od posebnog značaja kada se radi o zavisnicima od narkotika. Primena origami tehnike kroz programske radionice smatra se izuzetnim vidom rehabilitacije i resocijalizacije osuđenih osoba, te se u mnogim zemljama već koristi kao radna terapija. Cilj je korisno angažovanje osuđenih lica, okupiranje vremena i misli, kao i oplemenjivanje ličnosti (Anonymous 2, 2014).

Osnovni nedostaci radne terapije ogledaju se u zanemarivanju individualnog pristupa svakom pojedinom osuđeniku, te samim tim, zapostavljanju njegovih sklonosti, ambicija, želja. Okupaciona terapija je usmerena na otklanjanje ovih nedostataka, te predstavlja dopunu radne terapije sa naglašenim individualnim pristupom. On se ogleda kroz sagledavanje individualnih potreba, mogućnosti i sposobnosti svakog osuđenika. Organizuje se za ona osuđena lica koja ne mogu da se uključe u proizvodni rad zbog umanjene psihofizičke sposobnosti. S druge strane, rekreativna terapija je usmerena na ostvarenje rekreativno-relaksirajućeg efekta i obuhvata sportske, kulturno-zabavne aktivnosti koje trebaju da doprinesu oslobođenju onih potencijala ličnosti koji se nisu mogli ostvariti, ili se nisu u dovoljnoj meri ostvarili putem radne i okupacione terapije (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

2.8. Ostali oblici tretmana

Pored klasičnih, široko rasprostranjenih oblika tretmana, postoje i neke, relativno novije forme čiji su efekti i resocijalizaciono dejstvo još uvek predmet ispitivanja.

2.8.1. Programi rada sa osuđenim licima zasnovani na učešću životinja

Pozitivni efekti koje različiti vidovi interakcije sa životinjama proizvode u odnosu na fizičko i psihičko zdravlje i sveopšte duhovno i telesno blagostanje čoveka, odavno su uočeni u medicinskoj i psihoterapijskoj praksi i potvrđeni od strane eminentnih stručnjaka iz ovih oblasti. Međutim, upotreba životinja s ciljem inteziviranja pozitivnih rezultata

određenih tretmana, terapija i programa rada sa ljudima više nije ograničena samo na oblast lečenja fizičkih i mentalnih oboljenja. Ona svoje mesto nalazi i u drugim oblastima, uključujući oblast izvršenja krivičnih sankcija, prvenstveno, kazne zatvora (Batrićević, A., 2012).

U praksi inostranih sistema za izvršenje krivičnih sankcija u poslednje vreme sve se češće primenjuju raznovrsni programi rada sa osuđenim licima koji uključuju životinje. Svi bi se mogli podvesti pod zajednički pojam „Animal Assisted Interventions“, a zajednička karakteristika im je da se sastoje iz različitih aktivnosti koje uključuju interakciju između osuđenih lica i životinja. Osmišljeni su od strane multidisciplinarnih stručnih timova u čiji sastav ulaze psiholozi, pedagozi, pravnici, socijalni radnici, veterinari, lekari i stručnjaci za ponašanje životinja (Davis, K., 2007).

Programi rada sa osuđenim licima bazirani na upotrebi životinja, pokazali su korisne efekte, kako u primeni na maloletne delinkvente, tako i u odnosu na punoletne osuđenike. Po pravilu se sprovode za vreme boravka osuđenog lica u zatvoru, ali se mogu izvršavati i u vanzavodskom okruženju, što je naročito često u slučaju maloletnih osuđenika. Bez obzira na to kako su koncipirani, svi programi zasnovani na interakciji između osuđenih lica i životinja, po pravilu, imaju jednu zajedničku odliku. Radi se o dvostrukom benefitu koji njihova primena donosi. Sa jedne strane, njima se nastoji uticati na osuđenike da se resocijalizuju, odnosno da promene svoje antisocijalne i asocijalne stavove, da napuste devijantne, delinkventne i kriminalne modele ponašanja. Takođe, njihov cilj je i sticanje novih znanja i veština od strane osuđenika koje će im omogućiti da se nakon izdržane kazne reintegrišu u društvenu zajednicu kao njeni korisni članovi, čime se doprinosi smanjenju verovatnoće da će nakon izdržane kazne doći do recidiva (Batrićević, A., 2013).

Pojedine studije su pokazale da se sprovođenjem programa koji uključuju interakciju između maloletnih učinilaca krivičnih dela i životinja stavovi i ponašanje maloletnika menjaju. Razvija se pravilan odnos prema životinjama, osećanje empatije, strpljenje, emotivna povezanost sa životinjama uključenim u program (ali i sa drugim učesnicima u programu), smisao za saradnju i „timski rad“ i, uopšte, sposobnost komunikacije i interakcije sa ljudima i životinjama (Davis, K., 2007). Učešćem u tim programima maloletnici uče kako da se ponašaju kao zrele i odgovorne osobe i kako da svoje vreme iskoriste na kvalitetan i sadržajan način. Primena tih programa, takođe, u izvesnoj meri unapređuje kvalitet i donekle proširuje kapacitete za zbrinjavanje bolesnih,

povređenih i napuštenih životinja (pre svega pasa) kojima pretila eutanazija ili dugotrajan boravak u azilima (Altschuler, D.M , Brash, R., 2004).

Niz studija potvrdilo je koristan efekat prevaspitnih programa baziranih na upotrebi životinja u zatvorima na ponašanje osuđenika. Programi se zasnivaju na mogućem pozitivnom terapeutskom efektu životinja na osuđenike, žrtve nasilnih krivičnih dela, kao i delinkvente sa određenim mentalnim poremećajima. On se ogleda u smirivajućoj funkciji koju imaju životinje, kao i razvijanju empatije. Osuđenici uključeni u programe ovog tipa pokazali su izmene u ponašanju, ispoljavanje zatvorskih frustracija u manjem obimu, kao i intenzivniji razvoj socijalnih osećanja. Takve efekte dokazuje slučaj pensilvanijskog zatvorenika James Palucha koji je kršio zatvorska pravila krišom iznoseći hranu iz zatvorske kuhinje u svoju ćeliju samo da bi nahranio svoje ljubimce ptice. Zatim, slučaj Roberta Strunda, zatvorenika Alkatraza, koji je podigao na hiljade ptica, a potom ih prodavao ostalim zatvorenicima i slao novac svojoj majci. Isti zatvorenik je napisao i objavio dve knjige o pticama.

Takođe, istraživanje sprovedeno u Ohaju koje je obuhvatilo osuđenike sa određenim mentalnim poremećajima, a koje je trajalo niz godina, dokazalo je pozitivan efekat staranja osuđenika o životinjama i u odnosu na ovu kategoriju zatvorenika. On se manifestuje prevashodno u smanjenju suicidalnih namera, koje su inače postojale kod osuđenika iz kontrolne grupe u znatno većem stepenu. To se smatra rezultatom pružanja mogućnosti ovim osuđenima da se staraju o životinjama polovinu vremena lečenja. U nekim zatvorima Japana, takođe, osuđenici dobijaju štenad, vodiče za slepe, sa zadatkom da pomognu u njihovom obučavanju, tj. učenju veština hodanja i poslušnosti (DeLisi M., Conis J. P., 2013).

Posebno se izdvaja program neprofitne organizacije „Project Pooch“, koji se od 1993. godine sprovodi u vaspitno–popravnoj ustanovi za maloletnike Maklaren u Vudburnu u Oregonu. Sastoji se u radu maloletnika iz te zavodske ustanove sa psima iz skloništa za napuštene životinje. Suština programa je u tome da maloletni delinkventi uz pomoć stručnih lica uče kako da dresiraju i neguju pse ne bi li ih pripremili za udomljavanje. Dakle, ovaj program u sebi objedinjuje nekoliko oblika rada sa maloletnim delinkventima:

- 1) obrazovanje u smislu sticanja novih znanja i veština maloletnika koje oni kasnije mogu primenjivati u ličnom i profesionalnom životu na slobodi;
- 2) prevaspitanje u smislu vršenja uticaja na promenu njihovih stavova, osećanja, modela ponašanja i

- 3) „popunjavanje“ slobodnog vremena maloletnika korisnim, prosocijalnim aktivnostima, koje u sebi sadrže i elemente radnog angažovanja i elemente razonode (Davis, K., 2007).

Jedan od najpoznatijih programa koji se primenjuje prema punoletnim osuđenicama za vreme izdržavanja kazne zatvora jeste „Prison Pet Partnership Program“. Sprovodi se od strane istoimene neprofitne organizacije smeštene u zavodu za izvršenje krivičnih sankcija za žene „Washington Corrections Center for Women“ (WCCW) u Gig Harboru u Vašingtonu, počevši od 1981. godine. Program se sastoji od dve komponente. Prva podrazumeva spasavanje i dresiranje napuštenih pasa, kako bi se osposobili za pomaganje osobama sa invaliditetom ili licima obolelim od takvih bolesti koje ih ometaju u obavljanju svakodnevnih životnih aktivnosti (npr. multipla skleroza). Druga komponenta sastoji se u profesionalnom osposobljavanju osuđenica koje borave u ovom zatvoru da ovladaju stručnim znanjem i praktičnim veštinama potrebnim za negu, održavanje i ulepšavanje pasa. Sve osuđenice imaju mogućnost polaganja ispita i dobijanja sertifikata o stečenom zvanju tehničara za negu kućnih ljubimaca (Pet Care Technician Certification). Pored savladavanja znanja iz oblasti dresiranja, nege i ulepšavanja kućnih ljubimaca, osuđenice se tokom učešća u ovom programu obučavaju i da obavljaju određene kancelarijske poslove u vezi sa tim. Kako bi se osiguralo da su osuđenice tokom programa stekle sva neophodna znanja i u potpunosti ovladale veštinama koje se zahtevaju u industriji ulepšavanja kućnih ljubimaca potrebno je da njihovo učestvovanje u programu traje najmanje dve godine. To znači da se u program ne mogu uključiti one zatvorenice kojima je izrečena kazna zatvora u trajanju do dve godine, već samo one kojima je izrečena kazna zatvora čija dužina prelazi navedeni vremenski period (Anonymous, 2012).

Postojeći normativni okvir kojim je regulisano izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji ne postavlja bilo kakve prepreke uvođenju novih oblika, odnosno metoda rada sa osuđenicama koji bi se zasnivali na njihovoj interakciji sa životinjama. Primena ovih programa sasvim je izvodljiva i moguća, kako u odnosu na maloletnike kojima je određen vaspitni nalog ili izrečena neka od vaspitnih mera ili kazna maloletničkog zatvora, tako i u odnosu na punoletne učiniocce krivičnih dela, kojima je izrečena kazna zatvora. Oni bi mogli da zažive, pre svega, kao dopuna psihoterapeutskog metoda u okviru individualnog i grupnog oblika rada sa osuđenim licima, ali i u okviru njihovog obrazovanja i stručnog osposobljavanja za obavljanje određenih poslova. Tu bi se kao jedna od veština koju bi sticali, uključilo i dresiranje pasa, odnosno njihovo negovanje i

održavanje. Kada su u pitanju životinje koje bi bile uključene u program, u našoj zemlji postoji veliki broj napuštenih odnosno ne vlasničkih pasa. Ilustracije radi, prema procenama Veterinarske ustanove Veterina Beograd, faktički broj uličnih pasa u 2010. godini, iznosio je 8.500 jedinki na deset centralnih gradskih opština.

2.8.2. Programi zasnovani na poverenju

U jednom zatvoru u Kaliforniji počev od 2000. godine sprovodi se program osmišljen od strane samih zatvorenika, čija je svrha stvaranje bezbedne zatvorske atmosfere, odnosa poverenja i međusobnog uvažavanja osuđenika. Zatvorenici koji žele da prijave svoje učešće u programu moraju se prethodno obavezati na uzdržavanje od upotrebe narkotika, nasilja i moraju iskazati spremnost tolerancije ostalih osuđenika bilo koje rase. Program ima za cilj razvoj tolerancije osuđenika, njihovih moralnih osobina na bazi ukazanog poverenja. Osuđenici se podstiču da svoje vreme u zatvoru provode u miru, poštujući ostale zatvorenike i radeći na sopstvenom usavršavanju i ostvarenju prevaspitnih ciljeva. U prvoj godini primene programa došlo je do umanjenja incidenata koji uključuju oružje za 88% i smanjenja nasilnih incidenata uopšte za 85%, što je uštedelo preko \$200.000 samo za prvu godinu primene u troškovima vezanim za kontrolu nasilničkog ponašanja osuđenika. Za šest godina primene, program je uštedeo poreskim obveznicima Kalifornije više stotina hiljada dolara (Martinson, R., 1974).

2.8.3. Deca u zatvorima

Između meksičkih naučnika se već godinama vodi debata na temu da li rani boravak u zatvoru uzrokuje kasnije psihičke probleme. Još ranih devedesetih godina prošlog veka vlada u ovoj zemlji dozvolila je ostanak dece rođene u zatvoru kraj svojih majki, što se danas koristi i kao značajno terapeutsko sredstvo. Smatra se da to proizvodi pozitivne efekte za obe strane. Deci je bolje kraj svojih bioloških majki u odnosu na smeštaj kod rođaka ili hranitelja, dok se majkama osuđenicama na taj način u značajnoj meri olakšavaju frustracije sa kojima se one suočavaju u zatvoru, a od kojih je svakako jedna od najvećih odvojenost od svoje porodice, posebno dece. Deci se priznaje mogućnost odsustvovanja za dane vikenda i praznika radi posete porodici. Iako je debata o dejstvu ove terapeutske mere i njenoj opravdanosti između meksičkih naučnika nastavljena, pravo je normiralo da deca rođena u zatvoru moraju ostati kraj svojih majki.

U Ohaju se, počev od juna 2001. godine, sprovodi sličan program pod nazivom „The Achieving Baby Care Success Program“. Majke koje su učestvovala u programu (12 osuđenica) bile su smeštene u odvojenom krilu zatvora, a kolenke za njihovu decu postavljene su unutar njihovih ćelija. Primena programa do sada beleži pozitivne rezultate (Martinson, R., 1974).

Naš penitencijarni sistem, takođe, predviđa pravo osuđene žene sa detetom da zadrži dete do isteka kazne, a najduže do navršene druge godine života deteta, nakon čega roditelji sporazumno odlučuju o poveravanju deteta ocu, ostalim srodnicima ili drugim licima. Ranije važeći zakon predviđao je ovakvu mogućnost najkasnije do navršene prve godine deteta. Može se zaključiti da je značaj ostanka dece kraj svojih majki u zatvoru za proces njihove resocijalizacije prepoznat i od strane našeg zakonodavca (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik RS, br. 55/2014.; Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik RS, br. 31/2011).

2.8.4. Programi zasnovani na veri

Na putu pronalazjenja novih, inovativnih programa postupanja sa osuđenim licima, korekcionni sistem osmišlja određene programe zasnovane na religiji. Sve više na značaju dobijaju verski terapeutske programi koji za cilj imaju promenu unutrašnje motivacije zatvorenika, kao i spoljašnjeg ponašanja. Najveći eksperiment te vrste sproveden je u Floridi čiji zatvori su bazirani na tri različite religije i koji pružaju kompletnu rehabilitaciju zasnovanu na religijama. Češće, ovakvi programi su posvećeni jedinicama u okviru zatvora, ili pak zatvorenici dobijaju pomoć od volontera mentora, koji koordinira ovim programom. U nekim zatvorima SAD-a osuđenici imaju mogućnost učešća u zajedničkim molitvama i programima meditacije, što je pokazalo pozitivne efekte u vidu umanjenja stresa kod osuđenika. Američka vlada daje snažnu podršku ovakvim i sličnim programima i podstiče verske humanitarne i neprofitne organizacije da podrže takve inicijative. (Anonymous 1, 2008).

2.9. Približavanje osuđenika uslovima života na slobodi

Pojedni autori govore o merama koje se preduzimaju prema osuđenim licima s ciljem njihovog približavanja uslovima života na slobodi kao o posebnom obliku tretmana. Iz iskustava sa prethodnim sistemima, a naročito zaključka da lišavanje slobode ostavlja često teške posledice po osuđeno lice, da u zatvoru vlada nepovoljna klima u kojoj se

stvora netolerantnost i odioznost prema društvu, nastala je težnja normalizacije institucionalnog života osuđenika i približavanja njihovog života uslovima na slobodi. Neophodno je držati osuđenika na kursu života razvijanjem komunikacija sa spoljnim svetom i stvaranjem takve zatvorske atmosfere koja čini kontinuitet sa realnim životom, njegovim dnevnim interakcijama, pozitivnim vrednostima i stavovima (Milutinović, M., 1988).

Održavanje kontakata sa spoljnim svetom trebalo bi da doprinese uspešnoj reintegraciji osuđenika u slobodno društvo po okončanju izdržavanja kazne. Istovremeno, uspostavljanje i održavanje relacija sa svetom van zatvora i informisanost o aktuelnim zbivanjima omogućava bezbolnije podnošenje deprivacija koje boravak u zatvorskoj ustanovi neminovno nameće. Jedna od najznačajnijih svakako se ogleda u prekidu kontakata sa spoljnim svetom, rodbinskih i prijateljskih veza. To može dovesti do znatnih emocionalnih teškoća, emocionalne atrofije, kao i fenomena prizonizacije zbog slabljenja vere u budućnost i moralne snage, što uzrokuje strah od života na slobodi koji se više ne želi (Soković, S., 2006).

Oblici povezivanja i komunikacije osuđenika sa spoljnim svetom su brojni i različiti. Mogu se ostvariti putem poseta, dopisivanja, dnevne štampe, televizije i radija, povremenih predavanja, eventualnog korišćenja odmora van ustanove, kraćih odsustava radi posete porodici, poseta spoljnih organizacija, sportskih takmičenja sa spoljnim ekipama i drugih oblika. U realizaciji tih veza sa spoljnim svetom prednjače ustanove otvorenog tipa u kojima se ostvaruje atmosfera „kvazi“ slobode, široka sloboda kretanja osuđenika u okviru granica ustanove i objekta zaposlenja, nekontrolisano planiranje i raspolaganje slobodnim vremenom što veoma povoljno utiče na socijalnu adaptaciju osuđenika (Milutinović, M., 1988).

Značajna oblast primene ovog oblika tretmana jeste period pripreme osuđenika uoči njegovog puštanja na slobodu. Sprovodi se s ciljem sprečavanja ili, bar, ublažavanja negativnih posledica naglog prelaska iz institucionalnog režima, ma koliko on liberalan bio, na slobodni režim i izbegavanja raznih iskušenja koji on sa sobom nosi. Po izlasku iz ustanove, naročito ako se radi o dužim kaznama zatvora, osuđenik se sreće sa brojnim teškoćama i problemima, emocionalne i društvene prirode, koji posledično dovode do reakcije osuđenika u vidu inertnosti i nezainteresovanosti, straha od neizvesnosti, ili pak osećanja olakšanja i radosti usled vraćene slobode. Nemogućnost snalaženja u novim okolnostima, ispoljavanje neželjene reakcije na nastale promene, nekad može uzrokovati i

potrebu primene specijalnog tretmana, te otuda i neophodnost preduzimanja raznih mera u tom prelaznom periodu.

Priprema osuđenika za povratak u život, kakav su vodili pre dolaska u ustanovu, sprovodi se na različite načine u raznim penitencijarnim sistemima. Međutim, praksa pokazuje da se ta priprema svodi uglavnom na premeštanje osuđenika uoči puštanja na slobodu u posebne paviljone, spoljne logore, ili specijalne zavode, „kuće na pola puta“, „kuće nade“ i slično. Njihova zajednička karakteristika i svrha jeste razvijanje lične slobode i inicijative osuđenika na bazi davanja veće slobode, kroz primenu posebnog programa radi provere njihove sposobnosti za slobodu. Ove prelazne domove generalno karakteriše uspostavljanje toplije emocionalne klime i primena posebnih tretmanskih mera s ciljem ulivanja poverenja i samopouzdanja osuđenima, njihove pripreme za probleme sa kojima će se sresti po izlasku na slobodu, rešavanja problema nastalih tokom izdržavanja kazne, povezivanja sa spoljnim organima i ustanovama itd. (Milutinović, M., 1988).

U praksi našeg sistema se, takođe, realizuju slični vidovi povezivanja sa spoljnim svetom, te se tako osuđenim licima priznaje niz prava, s ciljem realizacije ovog oblika tretmana. Radi se o pravima na neograničeno dopisivanje o trošku osuđenog lica, na telefonski razgovor, prijem poseta, paketa, novčanih pošiljki, pravu na obaveštavanje, a čiji obim zavisi od tipa ustanove u kojoj je osuđenik smešten. Osuđenik svojim vladanjem i ponašanjem ima mogućnost sticanja i nekih posebnih prava ili pogodnosti koje inteziviraju veze osuđenika sa spoljnim svetom olakšavajući njihov položaj i smanjujući zatvorske frustracije. To se koristi kao posebna mera prevaspitanja osuđenika sa specijalnim terapijskim efektom. Javljaju se u vidu proširivanja tradicionalnih prava koje osuđenici koriste unutar zavoda, kao i priznavanja posebnih prava čije korišćenje podrazumeva izlazak osuđenika iz ustanove (slobodan izlazak u grad, posete porodici i prijateljima o vikendu i praznicima, vanredno odsustvo iz zavoda do sedam dana i sl.) (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2013)

Pripreme osuđenika za otpuštanje iz zatvora u našem sistemu vrše se u vidu smeštaja osuđenika na nekoliko dana pre otpuštanja iz ustanove u posebne prostorije prijemnog odeljenja. Tamo se prema njima primenjuje finalni tretman u vidu vođenja razgovora sa stručnim licima za opservaciju i tretman sa tematikom vezanom za njihove probleme koji ih očekuju po izlasku, buduće životne planove, pomoći koja im je potrebna u postpenalnom periodu itd. Pored ovih mera, uoči otpuštanja osuđenika iz ustanove, obavlja se i njihov lekarski pregled, kao i određene mere organizacijskog i sličnog karaktera

povezane sa pružanjem pomoći u postpenalnoj fazi resocijalizacije. Ove mere naročito dobijaju na značaju kada se radi o maloletnim delinkventima, s obzirom na pojačanu potrebu njihovog zapošljavanja i nastavka školovanja po izlasku iz ustanove.

2.10. Postpenalna pomoć

S ciljem integracije osuđenika u novi život na slobodi, eliminacije „postzatvorskog pečata“ i prevazilaženja brojnih psihičkih, emocionalnih, finansijskih i drugih problema sa kojima se oni susreću po izlasku iz ustanove, sprovođenje tretmana se ne završava nakon izdržane kazne. Osuđeniku se različiti vidovi pomoći pružaju i po izlasku iz ustanove. To je naročito važno zbog opasnosti od recidivizma koja je odmah po otpuštanju na slobodu intezivnija. Postpenalna pomoć se primenjuje prema osuđenicima na kaznu zatvora, po proteku vremena na koje je ona izrečena ili po uslovnom otpustu, kao i prema osuđenicima koji se još uvek nalaze u zatvoru, neposredno pre njihovog otpuštanja (Kostić, M., Dimovski, D., 2011).

Potreba postinstitucionalne zaštite ne postoji u idealnim uslovima uspešno sprovedenog institucionalnog tretmana. Međutim, u najvećem broju slučajeva nužnost njene primene uslovljena je, bilo nedovoljnim uspehom institucionalnog tretmana, bilo emocionalnim teškoćama i socijalnim problemima, uoči otpuštanja osuđenika iz ustanove. Kao reakcija na te probleme može se javiti široki spektar emocija, od radosti slobodnom životu, preko indiferentnosti, sve do straha od neizvesnosti budućeg života (Korn, R.R., McCorkle, L.W., 1959).

Različiti vidovi brige za osuđenika tokom i nakon izdržane kazne zatvora mogu se pratiti još od XVIII veka u Engleskoj. Ogladaju se u dobrovoljnom radu pojedinaca u pojedinim zatvorima s ciljem upošljavanja osuđenika, organizovanja nastave i tečajeva. Međutim, pravi značaj tih izolovanih pokušaja pojedinaca jeste u promeni stava javnog mnjenja prema osuđenicima, koji je rezultirao u formiranju Centralnog udruženja za pomoć otpuštenim osuđenicima u Engleskoj 1924. godine. Udruženje je promenilo naziv u Nacionalnu asocijaciju za brigu o delinkventima 1966. godine (NACRO) i vremenom postalo najveća dobrotvorna organizacija koja u saradnji sa privatnim filantropskim organizacijama preduzima aktivnosti na planu pomoći osuđenicima nakon otpuštanja (Kostić, M., Dimovski, D., 2011).

U organizovanju postpenalnog prihvata posebno se ističu skandinavske zemlje edukacijom organa socijalnog staranja, uspostavljanjem mreže institucija i ulaganjem značajnih finansijskih sredstava u te svrhe. U Francuskoj se postpenalna pomoć pruža od strane odbora za pružanje opšte pomoći i pronalaženje zaposlenja osuđenima. U SAD-u se, takođe, sprovode brojni projekti, uz značajnu aktivnost volonterskih organizacija, s ciljem pomoći osuđenima da opstanu kao korisni članovi društva nakon izlaska iz zatvora (Konstantinović Vilić S., Kostić M., 2011).

Često, zbog brojnih ograničenja i, generalno, zatvorskog načina života, osuđenici gube samoopouzdanje, veru u sebe, svoje sposobnosti, stvaraju navike prilagođene zatvorskom životu koje se kasnije teško mogu uklopiti u potrebe slobodnog života (Johnson, E., 1978). Već prilikom prvog susreta sa slobodom, kod osuđenika se javlja osećaj neizvesnosti, nesigurnosti i straha za svoju budućnost, svoj tretman u zajednici. On često uzrokuje osećanje sopstvene inferiornosti, niskog samopouzdanja, sumnje u spremnost sredine da ga prihvati kao svog člana bez kolebanja i rezerve, te ima i takvih osuđenika koji nakon spoznaje nemogućnosti uklapanja na slobodi, traže povratak u ustanovu. U takvoj situaciji, osuđenik, ukoliko je prepušten sam sebi i svojim problemima, kao jedini izlaz i odgovor na novonastalu situaciju može videti put kriminaliteta i devijantnog ponašanja (Milutinović M., 1988).

Iz svega napred navedenog, jasno je postojanje potrebe pružanja pomoći osuđenom licu po izlasku iz ustanove, a koja se javlja u dva oblika:

- 1) unutrašnja pomoć u formi davanja podsticaja, ohrabrenja i saveta i
- 2) spoljna u vidu pružanja materijalne pomoći, obezbeđenja smeštaja, zaposlenja i slično.

Zaposlenje se može odrediti kao finalni faktor rehabilitacije osuđenih lica. Osuđenici nailaze na realne teškoće na putu pronalaženja svog zaposlenja po izlasku iz ustanove. One se manifestuju iskazanim nepoverenjem od strane potencijalnih poslodavaca, kao posledice boravka u zatvoru, sumnjom u njihovu profesionalnu osposobljenost. Sumnja se nekada pokazuje ispravnom zbog nemogućnosti ustanova da osuđenike osposobe u punoj meri za poslove tražene na slobodi. U tom smislu društvo treba stvoriti uslove za zaposlenje bivšeg osuđenika, iskazati razumevanje za bivše osuđenike i prihvatiti ih kao svoje članove. Neophodna je promena postojećih tendencija negativnog ophođenja društva prema bivšim osuđenima, otklanjanje podozrenja prema njima i eliminacija odbacujućeg stava. Društvo treba da ceni osuđenika na osnovu ponašanja nakon izdržane kazne, zanemarujući, koliko je to moguće, okolnost da se radi o

izvršiocima krivičnih dela. Zato je neophodno podizanje svesti javnosti, njeno „koncentrisano vaspitanje“ (Johnson, E., 1978).

U mnogim pravnim sistemima, aktivnosti iz sastava postpenalnog tretmana odvijaju se u saradnji državnih organa i nevladinih organizacija. U nekim slučajevima, njegovo sprovođenje je u potpunosti prepušteno civilnom sektoru (Batrićević, A., Srnčić, J., 2013). U sprovođenju ovog oblika tretmana, veliki značaj imaju volonterske organizacije čija je aktivnost usmerena na pružanje podrške osuđenima u njihovom prelazu iz zatvorskog života u slobodan život, razne službe i institucije koje se staraju o prihvatanju otpuštenih osuđenika. Javljaju se u vidu postpenalnih odbora ili komisija u lokalnim zajednicama, raznih centara za prijem osuđenika. Veliki značaj imaju i same ustanove u kojima se izdržava krivična sankcija i na kojima je važan zadatak iniciranja raznih oblika pomoći osuđenima koji uskoro napuštaju ustanovu, praćenje njihovog daljeg kretanja i ponašanja, kao i povezivanje na vreme sa institucijama i organima na slobodi i porodicama osuđenika.

I pored postojećih međunarodnih standarda u ovoj oblasti koji ukazuju na značaj postinstitucionalne pomoći i velike opasnosti koju postpenalni period sa sobom nosi, iskustvo ipak pokazuje da ona ne funkcioniše dovoljno aktivno. U praksi su osuđenici nakon izdržane kazne često prepušteni sami sebi, što može imati ozbiljne posledice po njihovo dalje ponašanje i dovesti do recidivizma.

3. Tretman maloletnih delinkvenata

Specifična psihološka i psihosocijalna obeležja maloletnih delinkvenata, koja uslovljavaju naročitu osetljivost maloletnika na deprivacije i lišavanja u ustanovi, i sve veći porast obima kriminaliteta maloletnih lica uzrokuju neophodnost primene posebnih oblika tretmana prema njima. Organizacija prevaspitanja mladih delinkvenata mora se zasnivati na posebnim principima koji maksimalno otklanjaju svaki prizvuk kaznenih šablona u terapeutskoj praksi. Za institucionalno prevaspitanje maloletnih delinkvenata u svim zemljama postoje ustanove sa dužim tretmanom u vidu otvorenih, zatvorenih i mešovitih ustanova, vaspitnih škola, javnih i privatnih ustanova, domova za posebne tipove maloletnika itd. U našem sistemu predviđeni su posebni kazneno-popravni domovi ili posebna odeljenja za maloletnike, pri opštim kazneno-popravnim domovima, za izdržavanje kazne maloletničkog zatvora, kao i vaspitne ustanove i vaspitno-popravni

domovi za izvršenje vaspitnih mera – upućivanje u vaspitnu ustanovu i upućivanje u vaspitno–popravni dom (Milutinović, M., 1988).

Tretman maloletnika sprovodi se u nekoliko faza:

- 1) Faza pripreme za smeštaj u ustanovu obuhvata pripremu maloletnika i njegove porodice na zavodske uslove, upoznavanje sa sadržajima programa s ciljem otklanjanja neizvesnosti, straha i predrasuda o ustanovi i sredini gde se upućuje;
- 2) Faza prijema, adaptacije i klasifikacije podrazumeva obavljanje određenih razgovora sa maloletnikom od strane upravnika ustanove, rukovodioca prijemnog odeljenja i vaspitača grupe u koju se raspoređuje. Za cilj ima upoznavanje maloletnika sa kućnim redom, osobljem ustanove i adaptaciju na nove uslove;
- 3) Faza neposrednog rada sa vaspitnom grupom jeste centralna faza u procesu tretmana maloletnika. Ona obuhvata vaspitno-terapeutski rad sa njim u okviru grupe i pod nadzorom vaspitača radi realizacije sačinjenog programa postupanja, staranja o maloletniku i njegovim potrebama;
- 4) Faza pripreme za otpust jeste integralni deo tretmana, sa osnovnom svrhom pripreme maloletnika za život van zavoda, upoznavanja novonastalog konteksta i životne situacije u koju treba da se vrati. Sa maloletnikom se vode razgovori radi procene njegovih potreba i teškoća koje ga čekaju na slobodi. Potrebno je pripremiti teren za izlazak maloletnika iz ustanove, uspostaviti kontakt sa agencijama za zapošljavanje, maloletnikovom porodicom i prijateljima, službenicima koji sprovode programe brige i pomoći nakon otpusta.
- 5) Faza postinstitucionalnog prihvata jeste finalna faza i svojevrsni test efikasnosti ostalih faza i svih postupaka preduzetih s ciljem resocijalizacije maloletnika. Odvija se bez većih teškoća ukoliko su prethodne faze kvalitetno sprovedene. Aktivnosti iz sastava ove faze treba da sprovodi mesno nadležni centar za socijalni rad. Složenost njegovog zadatka zavisi najviše od toga da li se maloletnik vraća u svoju roditeljsku porodicu, kada proces reintegracije najbezbolnije teče, ili, pak, za to nema uslova, te se on smešta kod rodbine ili prijatelja, ili u posebne institucije, što u krajnjoj liniji može nositi i opasnost od recidiva. Takve institucije postoje u nešto bogatijim zemljama u vidu „kuća na pola puta“, odnosno određenih prihvatilišta (Radoman M., 2003). U okviru ove faze sprovode se konkretne aktivnosti pružanja pomoći maloletniku. Ona se može sastojati u davanju jednokratne novčane pomoći, nabavci alata za obavljanje poslova za koje su stekli

potrebne kvalifikacije, a u koje mogu biti uključena i privatna udruženja ili nevladine organizacije (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Iako je ideja specifičnog tretiranja maloletnih delinkvenata prilično stara, u novije vreme ona naročito dolazi do izražaja, sa usvajanjem vaspitne orijentacije u tretmanskome radu sa osuđenima generalno, a posebno sa maloletnim prestupnicima. Kaznene ustanove se transformišu u „organizacije za tretman i resocijalizaciju“, iako se i danas mogu naći ostaci prakse neadekvatnog postupanja sa maloletnim prestupnicima.

Rehabilitacioni proces maloletnih delinkvenata za osnovu mora imati opštu ili socijalnu pedagogiju i njene tehnike umesto tzv. „kriminalne pedagogije“, koja je neprihvatljiva u slučaju ove delinkventne kategorije. To se objašnjava činjenicom da se vaspitanje maloletnih delinkvenata ne razlikuje značajno od opšteg vaspitanja maloletnika i da se ne radi o kriminalcima već o mladima čiji su kriminalni akti uglavnom nastali kao posledica ugroženosti i vaspitne zapuštenosti u ne tako povoljnim uslovima za život. Usled naročite osetljivosti maloletnika na deprivacije i lišavanja u ustanovi i neophodne pomoći u periodu prve institucionalizacije, tretman prema njima mora imati prevaspitni karakter. Da bi se on bliže odredio, neophodno je prethodno proučavanje maloletnika, sagledavanje karakteristika njegove ličnosti, njegovih sklonosti, želja i interesovanja itd., koje se vrši u prijemnim odeljenjima ili posebnim opservacionim centrima, ustanovljenim u tu svrhu (Milutinović, M., 1988).

Kao posebno značajan u procesu psihološke transformacije ličnosti maloletnog prestupnika, ističe se psihološki tretman. Naročita pažnja poklanja se i obrazovanju maloletnika, organizovanju nastave u te svrhe, profesionalnom osposobljavanju, organizovanju slobodnog vremena, individualnoj psihoterapiji i grupnom radu. Zajedničko prilikom sprovođenja svih ovih oblika tretmana jeste nužnost postavljanja režima postupanja sa maloletnicima u okvirima između suviše strogog, koji potiskuje svaku inicijativu i slobodnu aktivnost mlade osobe, i preterano liberalnog, koji posledično može dovesti ili bar doprineti razvoju negativnih i devijantnih osobina i inhibitorno delovati na celokupan prevaspitni proces.

Prosečno niži obrazovni nivo maloletnika, kao i punoletnih osuđenih, potencira terapeutske značaj obrazovnog procesa. To je potkrepljeno i rezultatima istraživanja da je stopa recidivizma maloletnih delinkvenata, koji su dopunili svoje osnovno obrazovanje u ustanovi znatno manja u odnosu na one koji to nisu. Iz tog razloga se u svim sistemima organizuje osnovna nastava, učenje srednje škole, kao i stručno, odnosno profesionalno osposobljavanje za vođenje sigurnijeg i samoinicijativnijeg života na slobodi.

Okolnost da maloletnici krše zakonske norme većinom u svoje slobodno vreme, u situaciji avanture i rizika, kada često gube svoju pravilnu orijentaciju, a ređe u ozbiljnijim situacijama, nameće potrebu ispunjenja njihovog slobodnog vremena u ustanovi adekvatnim sadržajima. Na taj način oni uče kako da pravilno koriste svoje slobodno vreme i na slobodi. Iskustvo je pokazalo, a istraživanja potvrdila postojanje uzročno–posledične veze između obezbeđenja uslova maloletnom prestupniku unutar ustanove za bavljenje sportom, muzikom i sličnim aktivnostima i pozitivnih promena u njegovoj ličnosti, tj. njegove stvarne rehabilitacije.

Stvaranje mogućnosti povezivanja sa spoljnim svetom je od neuporedivo većeg značaja kada se radi o ovoj delinkventnoj kategoriji u odnosu na odrasle osuđenike. Raznovrsne komunikacijske forme razvijaju se u svim sistemima u raznim obicima kao što su povezivanje sa mesnim omladinskim organizacijama, omogućavanje telefonskih razgovora, neposrednih poseta itd.

Veliki prevaspitni značaj za maloletnike imaju i individualni rad, individualna psihoterapija, kao i grupni rad koji se realizuje u različitim formama. Njihov zajednički cilj je težnja uticaja na maloletnika u pravcu izgradnje i aktivacije stvaralačkih snaga, razvijanje navika za kolektivnu saradnju, uspostavljanje zrelih socijalnih relacija i razvoj drugih pozitivnih osobina ličnosti.

Pojedine kategorije maloletnih prestupnika zahtevaju primenu i nekih drugih, specifičnih oblika tretmana pored redovnih oblika. Tu spadaju oni sa emocionalnim i drugim teškoćama, alkoholičari, narkomani, mentalno bolesni i slične kategorije, kod kojih se krivično delo javlja kao posledica dejstva alkohola, narkotika ili mentalnih izmena. Prema njima treba primeniti tretman usmeren na klinički aspekt, specijalizovane terapije, psihijatrijske tretmane (prema mentalno obolelim maloletnicima), medicinske tretmane (u ustanovama za maloletnike za fizičkim oštećenjima).

Naš penitencijarni sistem predviđa posebne kazneno-popravne domove ili posebna odeljenja za maloletnike, pri opštim kazneno-popravnim domovima za izdržavanje kazne maloletničkog zatvora. Iako se izvršenje kazne maloletničkog zatvora zasniva na opštim principima izvršenja svih krivičnih sankcija, određena odstupanja predviđena su kao posledica nužnog prilagođavanja karakteristikama ove kategorije delinkvenata i njihovog specifičnog položaja u krivičnom pravu. Tako se prema njima primenjuju određene terapeutske mere koje najviše odgovaraju svojstvima njihove ličnosti, a među kojima se posebno ističe psihološki tretman uz posebno poklanjanje pažnje organizovanju nastave,

profesionalnom osposobljavanju, organizovanju slobodnog vremena, individualnoj psihoterapiji i grupnom radu (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

I pored uviđanja korisnosti i nezamenljive uloge institucionalnog tretmana maloletnih delinkvenata, postoje određene rezerve u njegovoj primeni. One nastaju kao rezultat sprovedenih istraživanja i izvedenog zaključka da duži boravak u ustanovi uslovljava negativan uticaj na stabiliziranje vrednosnog sistema. Kako to može voditi i u ponovno delinkventno ponašanje, prisutna je sve veća orijentacija ka primeni alternativnih mera kao izlaza iz „krize“ institucionalnog tretmana.

4. Pravna regulativa tretmana u međunarodnim okvirima

Postupanje sa osuđenima u savremenim uslovima ima šire značenje i sve više postaje predmet interesovanja na međunarodnom planu. Značajnu ulogu u regulisanju položaja lica lišenih slobode imaju razne međunarodne institucije, organizacije i udruženja, među kojima su Ujedinjene nacije dale najveći doprinos. On se ogleda u brojnim kongresima organizovanim pod okriljem ove organizacije, počev od 1955. godine. Pored Ujedinjenih nacija, od značaja je i aktivnost drugih međunarodnih i regionalnih organizacija i specijalizovanih institucija, od kojih se posebno ističu: Međunarodno udruženje za krivično pravo, Međunarodno udruženje za kriminologiju, Međunarodno udruženje za pomoć osuđenim licima i dr. Najvažniji dokumenti koji su ustanovili određene standarde tretmana osuđenih lica na međunarodnom planu i na osnovu kojih su doneti zakoni o izvršenju krivičnih sankcija u pojedinim zemljama jesu: Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenima, Evropska zatvorska pravila, Evropska konvencija o sprečavanju mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

4.1. Minimalna pravila UN o postupanju sa zatvorenima

Doneta su na Prvom kongresu Ujedinjenih nacija o sprečavanju kriminaliteta i postupanju s delinkventima održanom u Ženevi 1955. godine. Sadrže odredbe o disciplini, kažnjavanju i sredstvima prinude koja se mogu primeniti radi održavanja reda u zatvoru, radu osuđenika, njihovom pravu na održavanje kontakata sa spoljnim svetom, korišćenje biblioteke, ispovedanje religije, osuđeničkom samoorganizovanju (Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, 1955).

U članu 71. reguliše se rad osuđenika tako da su svi osuđenici podvrgnuti obavezi rada, uz vođenje računa o njihovim fizičkim i duševnim sposobnostima koje utvrđuje lekar (čl. 71). Prvo načelo rada jeste načelo integrisanosti osuđeničkog rada u privrednu aktivnost države, predviđeno s ciljem postizanja jednakog tretmana rada osuđenika sa radom slobodnih ljudi. Sledeći princip, načelo obaveznosti, podrazumeva definisanje radnog angažovanja kao prava osuđenika, njegove potrebe koja mu se ne može oduzeti lišavanjem slobode. Dalje, ističe se značaj profesionalne orijentacije osuđenika za razvijanje radnih navika i stručno osposobljavanje, potreba stvaranja jednakih uslova rada osuđenika u odnosu na uslove istih struka slobodnih radnika, nužnost priznavanja osuđenicima prava na pravičnu nagradu i naknadu, popravne funkcije radnog angažovanja zatvorenika (Radoman, M., 2003). Da bi rad mogao da ispolji svoju vaspitnu i korektivnu vrednost, naravno u sadejstvu sa ostalim terapijskim postupcima, potrebno je i da ispunjava nekoliko kriterijuma. Zatvorenički rad ne sme biti mučiteljske i ponižavajuće prirode, a osuđenici učestvuju u radnom procesu „zavisno od njihovih fizičkih i mentalnih sposobnosti koje treba da odredi zdravstveni radnik“. Svrha rada jeste osposobljavanje osuđenika za rad i sticanje naknade na društveno prihvatljiv način po izlasku iz ustanove. Osuđena lica imaju mogućnost izbora posla u sklopu svojih mogućnosti i „ne remeteći pri tome disciplinu i zahteve administracije“. Dalje, Pravila regulišu pravo na ograničeno radno vreme u skladu sa propisima koji važe za slobodne radnike, pravo na odmor i pravo na naknadu za rad (čl. 72-76).

Nastava se organizuje za sve osuđenike koji su u stanju da je koriste s tim što nastava za nepsimene i mlade zatvorenike treba da bude obavezna. Nastavni plan i program treba biti usaglašen sa sistemom javne nastave kako bi osuđenici mogli bez većih teškoća da se uklope u nastavni sistem na slobodi nakon izlaska iz ustanove (čl. 77).

Svaki zatvorenik, koji ne radi, treba da provede najmanje sat vremena dnevno u telesnim vežbama na svežem vazduhu, ukoliko to vremenske prilike dozvoljavaju. Za mlade osuđenike i one druge kojima godine i fizička kondicija to dozvoljavaju treba obezbediti odgovarajući teren, uređaje i opremu (čl. 21). Svaki zavod treba da ima biblioteku dovoljno snabdevenu poučnom i zabavnom literaturom za sve kategorije zatvorenika. Zatvorenike treba podsticati da što je moguće više koriste zatvorsku biblioteku (čl. 40). U svim zavodima treba organizovati zabavu i kulturnu delatnost kako bi se osuđenici telesno i duševno dobro osećali (čl. 78).

Pravila preporučuju stvaranje takvog okvira za održavanje discipline osuđenika koji neće otići dalje od cilja održavanja bezbednosti i dobro organizovanog zajedničkog života.

Potrebno je prilagođavanje disciplinskih kazni ličnosti osuđenika, počinioca prestupa, i usaglašavanje disciplinskog režima sa ciljem prevaspitanja, uz sekundarni značaj same težine prestupa. Iako svaka kazna u sebi prirodno sadrži retributivni elemenat, koji ne vodi računa o osuđeniku, njegovim potrebama i potrebi njegove resocijalizacije, disciplinski režim treba normirati tako da u svakom trenutku bude i ostane u senci ideje prevaspitanja i savremenog tretmana. Svaka disciplinska kazna treba da predstavlja instrument pozitivnog uticaja na osuđenika i stepenik više na putu njegove resocijalizacije. Predviđeno je da nijedan zatvorenik ne može biti kažnjen ukoliko to nije u skladu sa zakonom ili drugim propisima, niti može biti kažnjen dva puta za isti prestup (čl. 27-32). Član 70. pod nazivom „Povlastice“ preporučuje uvođenje sistema povlastica u svakom zavodu, s ciljem podsticanja osuđenika na dobro ponašanje i razvijanja smisla za odgovornost, interesa i saradnje u pogledu postupanja sa njima.

Pravila su značajno doprinela razvoju osuđeničkog samoorganizovanja (self government) kroz preporuku organizacije penitencijarnog sistema na bazi samoorganizovanja osuđenika kroz društveni, vaspitni i sportski rad, radi stvaranja osećanja odgovornosti kod zatvorenika (čl. 28.2).

Postpenalnom tretmanu posvećeno je nekoliko odredbi, te Pravila predviđaju potrebu podsticanja osuđenika da stvara i održava takve odnose sa ljudima i organizacijama van ustanove koji će biti u najboljem interesu njegove društvene rehabilitacije. Razne službe i organizacije imaju obavezu pružanja pomoći osuđenicima nakon izlaska iz ustanove, kako bi oni što lakše pronašli svoje mesto u društvu. Pomoć se može sastojati u pomoći pri pribavljanju isprava osuđenika o identitetu, pronalaženju smeštaja, zaposlenja, obezbeđenju odeće i sredstava koja su im potrebna da stignu do određenog mesta i da mogu normalno živeti po izlasku na slobodu (čl. 80-81).

4.2. Evropska zatvorska pravila (Preporuka R(87)3)

Doneta su 1987. godine pod okriljem Saveta Evrope, s ciljem zaštite lica lišenih slobode u evropskim zemljama, a revidirana Preporukom br.(2006)2 usvojenoj na sednici Komiteta ministara 2006. godine. Evropska zatvorska pravila sadrže niz odredbi od značaja za sprovođenje tretmana i ostvarenje resocijalizacije osuđenika (The European Prison Rules, 2006).

Radu u zatvoru se pristupa kao pozitivnom elementu zatvorskog režima i isti se ne sme koristiti kao kazna. Rad treba biti koristan, usmeren na održavanje iil povećanje sposobnosti zatvorenika da zarade za život po izlasku iz zatvora (čl. 26.1-26.3). Rad se

može obavljati u zatvoru ili van njega, a u oba slučaja treba da bude što sličniji radu slobodnih radnika. Zatvorenicima se priznaje pravo na naknadu za rad uz potrebu podsticanja na štednju, pravo na zaštitu na radu, ograničeno radno vreme (čl. 26.10-26.17).

Pravila ukazuju na neophodnost organizacije i omogućavanja pristupa sveobuhvatnom obrazovnom programu organizovanog na bazi potreba i težnji zatvorenika i uz davanje prednosti nepismenim osuđenim i onima koji nemaju osnovno ili stručno obrazovanje. Naročito se ističe značaj ovog oblika tretmana u odnosu na kategoriju maloletnih delinkvenata imajući u vidu značaj škole, kao faktora socijalizacije ličnosti, kao i u proseku slabijeg uspeha u školi maloletnih prestupnika u odnosu na njihove vršnjake. Evropska zatvorska pravila, dalje, ukazuju na neprihvatljivost snošenja štetnih finansijskih posledica po one osuđenike koji su prioritet dali obrazovanju u odnosu na obavljanje rada i sticanje zarade. Potrebno je postojanje biblioteke u krugu svakog zavoda koja mora ispunjavati određene kriterijume u pogledu snabdevenosti (čl. 28.1-28.5).

Svaki zatvorenik treba da ima pravo na komunikaciju bez ograničenja, pismima, telefonom ili na drugi način sa članovima porodice i drugim licima, a zatvorska služba treba da im pruži pomoć u tome (čl. 24.1, čl. 24.5). Ograničenja su dozvoljena samo ako to nalažu razlozi za održavanje reda i sigurnosti, ukoliko to zahtevaju potrebe krivične istrage, radi sprečavanja povreda, činjenja krivičnih dela, s tim da takva ograničenja ipak omoguće prihvatljiv minimalni nivo kontakata (čl. 24.2). Zatvorenici imaju pravo informisanja korišćenjem štampe, praćenjem radio i tv programa, mogućnost učešća na izborima, referendumima i drugim aspektima javnog života u skladu sa domaćim zakonskim propisima (čl. 24.10).

Pravila dalje predviđaju pravo zatvorenika na fizičku aktivnost i rekreaciju i obavezu zatvorske uprave da obezbedi odgovarajuće uslove za njihovo sprovođenje u vidu odgovarajućih prostorija i opreme. Svakom zatvoreniku se mora omogućiti da se najmanje jedan sat dnevno bavi telesnom aktivnošću na otvorenom prostoru, ukoliko to dozvoljavaju vremenski uslovi. U slučaju nepovoljnih vremenskih prilika, moraju se primeniti alternativni aranžmani vežbanja. Rekreacija obuhvata bavljanje sportom, kulturne aktivnosti, hobije, igre i druge slobodne aktivnosti, a zatvorenicima se treba omogućiti druženje tokom ovih aktivnosti (čl. 27.1-27.7).

U članu 56. sadržane su preporuke za održavanje reda i bezbednosti u zatvoru kroz regulisanje disciplinskog postupka, prava zatvorenika tokom njegovog sprovođenja, kao i izrečene kazne. Pravila ne normiraju mere nagrađivanja osuđenika u slučaju njihovog dobrog vladanja.

4.4. Ostali međunarodni dokumenti od značaja za tretman osuđenika

Od međunarodnih dokumenata od značaja za postupanje i tretman prema osuđenim licima i ustanovljavanje određenih standarda humanog postupanja sa osuđenima treba pomenuti još:

- 1) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima donet od strane Generalne skupštine UN 1966. godine;
- 2) Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka usvojena pod okriljem Ujedinjenih nacija 1984. godine;
- 3) Evropska konvencija o sprečavanju mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja usvojena 1987. godine od strane Saveta Evrope;
- 4) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda doneta od strane Saveta Evrope 1950. godine;
- 5) Temeljna načela postupanja sa zatvorenima doneta od strane Ujedinjenih nacija 1990. godine;
- 6) Skup principa za zaštitu svih osoba koje se nalaze u pritvoru ili zatvoru usvojen od strane Generalne skupštine UN 1988. godine;
- 7) Konvencija UN o pravima deteta od 1989. godine;
- 8) Standardna minimalna pravila UN za maloletničko pravosuđe od 1985. godine;
- 9) Pravila UN za zaštitu maloletnika lišenih slobode – JDL pravila od 1990. godine (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2011).

Lista međunarodnih dokumenata koji se na posredan ili neposredan način bave problematikom tretmana zatvoreničke populacije je dosta duga. Navedeni dokumenti značajno su doprineli prevenciji kriminaliteta i razvoju penitencijarne teorije i prakse u pogledu pitanja koja se odnose na tretman, individualizaciju i resocijalizaciju osuđenih lica. Njima se obezbeđuje zaštita osnovnih ljudskih prava osuđenika.

Nezaobilazan faktor u kontekstu razvoja i interpretacije sadržaja ljudskih prava osuđenika i pritvorenika je svakako i praksa Evropskog suda za ljudska prava jer se odnos ove sudske instance prema pravima pripadnika ove populacije dramatično menja poslednjih godina. Tako na primer u predmetu Messina protiv Italije (iz 2000. godine) zaključeno je da zatvorski režim koji u velikoj meri ograničava posete ili druge važne kontakte može predstavljati kršenje prava na porodični život iz čl. 8. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Sijerčić-Čolić, H., 2005).

5. Pravna regulativa tretmana u zakonodavstvima bivših jugoslovenskih republika

Proučavanju tretmana i pojedinih njegovih oblika, određeni doprinos može dati uporednopravno posmatranje pravne regulative tretmana u državama nastalim raspadom bivše SFRJ, s ciljem komparativnog sagledavanja pojedinih njegovih oblika, utvrđivanja sličnosti i razlika među njima.

5.1. Oblici tretmana u Republici Sloveniji

U Republici Sloveniji materija tretmana regulisana je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija („Uradni list RS“, br. 110/06). U čl. 14 predviđeno je da se izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora organizuje na način koji će omogućiti osuđeniku osposobljavanje za život na slobodi. U tom smislu, osuđenika treba podsticati i omogućiti mu aktivno učešće u tretmanu. Naročita pažnja posvećena je radu osuđenih lica, te zakon propisuje niz prava osuđenika po osnovu i u vezi sa radom tokom izdržavanja kazne. Osuđeniku koji je u stanju i želi da radi treba se obezbediti rad, u skladu sa mogućnostima ustanove (čl. 15). Radno angažovani zatvorenici, koji ne odsustvuju neopravdano sa radnog mesta više nego što je to dopušteno slobodnim radnicima, uživaju sva prava, kao i slobodni radnici, ako zakonom nije drugačije određeno (čl. 45).

Zakon dalje predviđa obavezan medicinski pregled osuđenog lica pre njegovog upućivanja na rad, kao i naknadne, periodične lekarske preglede o trošku penitencijarne ustanove ili privatnog preduzetnika sa kojim je zaključen ugovor o radnom angažovanju osuđenika (čl. 46-47). Osuđenik se raspoređuje na određenim poslovima u skladu sa svojim sposobnostima, kao i mogućnostima kazneno-popravne ustanove. Ukoliko postoji takva objektivna mogućnost, osuđenik se može rasporediti na onaj posao koji odgovara njegovim željama (čl. 48). Za one osuđenike koji iz opravdanih razloga ne mogu da se uključe u proizvodni rad, zakon predviđa okupacionu i radnu terapiju. Takođe, postoji mogućnost obavljanja rada van ustanove na osnovu ugovora sa poslodavcem kojim se detaljno definišu uslovi rada i međusobna prava i obaveze. Zakon, takođe, uređuje način obračunavanja zarade osuđenika određujući osnovicu za obračun zarade osuđenika u visini od 25% osnovne zarade zaposlenih u državnim organima. Jedan deo zarade se ostavlja na obaveznu štednju, što se precizira programom rehabilitacije i postupanja (čl. 49-57).

Radno angažovani osuđenik koji izdržava kaznu dužu od 6 meseci, za koje vreme radi, ima pravo na kontinuirani odmor. Poseban podsticaj osuđeniku predstavlja okolnost

da se dužina trajanja odmora u granicama od 18 do 30 dana u kalendarskoj godini, utvrđuje u zavisnosti od odnosa osuđenika prema radu, njegovog zalaganja pri realizaciji programa individualnog tretmana, naravno uz ocenu i težine rada, uslova rada itd. (čl. 56).

S obzirom na značaj obrazovanja i nužnost podizanja istog, zakon predviđa da osuđeniku treba da bude omogućeno sticanje znanja i obrazovanja u skladu sa njegovim sposobnostima i interesovanjima. Akcenat se stavlja na završetak osnovnog obrazovanja i dobijanja profesije za one osuđenike sa najnižim nivoom obrazovanja (čl. 16). Radno angažovanje osuđenih ne sme štetiti procesu obrazovanja osuđenika. U tom smislu, zakon reguliše da se radno vreme osuđene osobe koja se obrazuje ili studira po akreditovanom programu koji vodi do diplome i ujedno do posla, može skratiti. Takvom osuđeniku mogu se priznati i druga prava, predviđena opštim propisima (čl. 49).

Zakon predviđa pružanje postpenalne pomoći osuđeniku koji po otpustu nema sredstava za život bez svoje krivice u vidu obezbeđenja odeće i obuće, nekada i jednokratne novčane pomoći, za šta je potrebno da se osuđenik obrati nadležnom centru za socijalni rad. Ukoliko osuđenik zbog bolesti ne može da napusti ustanovu, zavod ga upućuje u najbliži zdravstveni centar o trošku države (čl. 109-110). Zavod, takođe, najmanje tri meseca pre otpusta iz ustanove, ostvaruje saradnju sa nadležnim institucijama radi izrade programa mere pomoći osuđeniku (čl. 111).

Sprovođenje postpenalnog tretmana spada u nadležnost centara za socijalni rad, koji imaju obavezu pružanja pomoći osuđenima i njihovim porodicama, tokom i nakon izdržane kazne zatvora. Pomoć se ogleda u davanju podrške u procesu resocijalizacije, savetovanju s ciljem rešenja problema i prevazilaženja teškoća nakon otpusta, materijalnoj pomoći itd. (Zakon o socijalnoj zaštiti, „Uradni list RS“, br. 3/07). Osim centara za socijalni rad, u organizovanju postpenalnog prihvata mogu da učestvuju i nevladine organizacije.

5.2. Oblici tretmana u Republici Hrvatskoj

Zakon o izvršavanju kazne zatvora Republike Hrvatske na sličan način reguliše oblast tretmana osuđenika („Narodne novine“, br. 48/2011, 150/2013). Zakon priznaje osuđeniku pravo na rad, u skladu sa njegovim zdravstvenim sposobnostima, stečenim znanjima i mogućnostima ustanove. Organizacija i način rada moraju biti što sličniji onima na slobodi (čl. 80). Osuđenici se podstiču na učešće u ovom obliku tretmana priznavanjem niza prava, kako bi rad zatvorenika bio što sličniji radu slobodnih radnika, kao što su pravo na naknadu za rad, pravo na dnevni, nedeljni i godišnji odmor, pravo na zaštitu na radu.

Zakon daje prioritet resocijalizaciji osuđenika nad ostvarenjem ekonomske dobiti obavljanjem rada. Normirana je i mogućnost obavljanja rada kod poslodavca van ustanove, uz pristanak osuđenika. S ciljem stimulativnog dejstva na osuđenike u pogledu uključivanja u obrazovni proces, predviđeno je da osuđeniku pripada pravo na naknadu za rad tokom pohađanja obuke i obrazovnog programa. Veliki napredak na putu prihvatanja ideje resocijalizacije osuđenika, kao vodeće ideje ostvaren je kombinacijom rada i postpenalnog tretmana kroz mogućnost nastavka rada osuđenika, kome je izrečena kazna do 6 meseci, kod poslodavca ili nastavka obavljanja vlastite delatnosti i nakon izdržane kazne. Dalje, zakon normira radno vreme osuđenika, pravo na odmor, pravo na naknadu i nagradu i način obračunavanja naknade, pravo na izdavanje potvrde za obavljeni rad, kao i povrede radnih obaveza (čl. 80-90).

Obrazovnom tretmanu osuđenika posvećeno je nekoliko narednih odredbi (čl. 91-94). Zakon predviđa organizovanje osnovnog obrazovanja za osuđenike do 21. godine života, bez završene osnovne škole, stručnog obrazovanja, u ustanovi ili van nje i opismenjivanja nepismenih zatvorenika nezavisno od životnog doba. Po završenom školovanju osuđeniku se izdaje svedočanstvo iz kojeg ne sme biti vidljivo da je izdato u zatvoru. Postoji mogućnost sticanja višeg i visokog obrazovanja o trošku osuđenika, ukoliko se obrazovni program može uskladiti sa sigurnosnim rizicima (čl. 91-93).

Slobodno vreme osuđenika regulisano je najpre kroz jednu načelnu odredbu da će zatvor obezbediti prostor i opremu za svrsishodno korišćenje slobodnog vremena (čl. 96). Nadalje, postavljeni su određeni standardi u pogledu opremljenosti zatvorske biblioteke i normirano je pravo zatvorenika da nabavlja knjige, novine i časopise o vlastitom trošku (čl. 97-98). Zatvor je dužan da obezbedi uslove za rekreaciju i bavljanje sportom (čl. 99). Najmanje jednom u tri meseca, postoji obaveza organizovanja prigodnih sportsko-rekreacionih takmičenja, predavanja i umetničkih priredbi. Zatvorenicima se mora omogućiti i praćenje radio i tv programa u skladu sa kućnim redom s tim što im se isto pravo može i uskratiti radi održavanja reda i sigurnosti (čl. 100-101).

Zakon normira i široku paletu pogodnosti koje se dodeljuju zavisno od uspešnosti u sprovođenju pojedinačnog programa izvršenja. Njihova svrha jeste smanjenje negativnih dejstava zatvaranja i podsticanje izvršenja programa postupanja radi ostvarenja svrhe izvršenja kazne zatvora. Iako su taksativno navedene u zakonu, izvršena je njihova podela na dve kategorije, i to ublažavanje uslova života unutar zatvora i češći kontakti sa spoljnim svetom (čl. 129-132). Penitencijarni sistem Hrvatske poznaje i disciplinsko kažnjavanje te zakon, nakon taksativnog navođenja lakših i težih disciplinskih prestupa, normira

disciplinske mere i disciplinski postupak na gotovo identičan način kao u našem pravnom sistemu (čl. 145-148).

U glavi XXV „Priprema za otpust i pomoć poslije otpusta“ regulisan je postpenalni tretman. Predviđeno je da priprema osuđenika za otpust započinje odmah po dolasku u ustanovu, sačinjavanjem programa pripreme za otpust i podsticanja samog osuđenika na odgovorno i aktivno učešće u njegovoj realizaciji. Najkasnije tri meseca pre otpuštanja, zatvor uključuje osuđenika u pojedinačni ili grupni savetodavni rad radi njegove pripreme za otpust (čl. 164). Nakon otpuštanja iz zatvora, osuđeni se može obratiti nadležnom sudiji za izvršenje radi pružanja pomoći i podrške. Sudija za izvršenje saraduje sa centrom za socijalni rad kome može pisanim rešenjem narediti preduzimanje potrebnih mera (čl. 165). Pomoć podrazumeva skup mera i postupaka kao što su osiguranje smeštaja i ishrane, lečenje, davanje saveta o izboru prebivališta, odnosno boravišta, regulisanje porodičnih odnosa, pronalaženje zaposlenja, davanje novčane pomoći za podmirenje najnužnijih potreba itd. (čl. 167).

S ciljem realizacije postpenalnog prihvata, predviđena je saradnja niza ustanova i institucija sa zavodom, gde značajna uloga pripada centru za socijalni rad i sudiji izvršenja. Nadležnost centara za socijalni rad detaljnije je regulisana Zakonom o socijalnoj skrbi, koji predviđa da korisnik jednokratne novčane pomoći, između ostalog, može biti i „lice koje se nalazi na izdržavanju kazne zatvora ili je otpušteno sa izdržavanja te kazne“ („Narodne novine“, br. 33/12). Pored unutrašnje stručne pomoći postoji mogućnost dobijanja jednokratne novčane pomoći, pružanja usluga smeštaja, ishrane, nabavka odeće i obuće itd. (čl. 27).

5.3. Oblici tretmana u Bosni i Hercegovini

Penitencijarni sistem Bosne i Hercegovine reguliše oblike tretmana u zatvorskim ustanovama slično sistemima drugih bivših jugoslovenskih republika (Zakon Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mera, „Službeni glasnik BiH“, br. 13/05). Osuđennicima se pruža mogućnost radnog angažovanja, u zavodu u skladu sa njegovim mogućnostima, kao i van zavoda, uz nastojanje približavanja tog rada radu na slobodi. To se postiže priznavanjem niza prava osuđennicima (pravo na zaštitu na radu, pravo na naknadu za rad, pravo na odmor itd.) (čl. 88-96).

Za zatvorenike kojima je potrebno opšte ili stručno obrazovanje i osposobljavanje, organizuje se nastava, a kada se radi o maloletnim i mlađim punoletnim osuđennicima koji nemaju završenu osnovnu školu, takva nastava je obavezna. Zavod može organizovati

nastavu u saradnji sa mesnim školama, ukoliko je to pogodno, o čemu se zaključuje poseban ugovor (čl. 122). O završenom školovanju, osuđenom licu se izdaje svedočanstvo bez navođenja podatka gde je obrazovanje stečeno.

Radi ispunjavanja slobodnog vremena osuđenika adekvatnim sadržajima, zakon propisuje obavezu svakog zavoda da poseduje biblioteku koja je na raspolaganju svim zatvorenicima i pritvorenicima, zadovoljavajućeg nivoa opremljenosti. Dalje, reguliše se fizička kultura osuđenika, razni oblici kulturno-prosvetnog rada, osnivanje sportskih, dramskih, literarnih, muzičkih i drugih sekcija, održavanje takmičenja i priredbi (čl. 87).

Na gotovo identičan način kao u pravnim sistema ostalih bivših jugoslovenskih republika regulisane su mere nagrađivanja u vidu pogodnosti i disciplinske mere u slučaju izvršenja lakšeg ili težeg disciplinskog prestupa.

Zakonodavstvo BIH uređuje način otpuštanja osuđenika, pružanje pomoći osuđeniku prilikom otpusta s ciljem njegovog lakšeg uključivanja u redovan život na slobodi. Pomoć se može sastojati u pronalaženju privremenog smeštaja, zaposlenja, osiguranju ishrane, neophodnog lečenja, pružanju pomoći u regulisanju porodičnih odnosa, pružanju novčane pomoći za podmirenje najnužnijih potreba i zavšetku započetog stručnog oposobljavanja (čl. 116-118).

Na gotovo identičan način kao u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, rad i obrazovanje osuđenih lica uređeni su u pravu Republike Srpske. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srpske reguliše da će se osuđenom licu pružiti neophodna pomoć prilikom otpuštanja, ukoliko mu je takva pomoć potrebna („Službeni glasnik RS“, br. 68/07). Potencijalni korisnici socijalne pomoći jesu, pored ostalih, i osuđena lica, koja mogu dobiti pomoć u vidu savetovanja radi lakšeg povratka u društveni život, jednokratne novčane pomoći (kao jedan od opravdanih razloga davanja novčane pomoći navedena je i okolnost izdržavanja kazne i otpusta iz ustanove) i smeštaja u ustanove socijalne zaštite (Zakon o socijalnoj zaštiti, „Službeni glasnik Republike Srpske“, br.37/12).

5.4. Oblici tretmana u Republici Makedoniji

U Republici Makedoniji predviđen je klasičan spektar oblika tretmana regulisan Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija („Služben vesnik na Republika Makedonija“, br. 2/06, 57/10). Zatvorenici rade u skladu sa svojim fizičkim i psihičkim sposobnostima, koje procenjuje lekar kazneno-popravne ustanove. Osuđena lica rade, po pravilu, u ekonomskoj

jedinici kazneno-popravne ustanove, s tim što osuđenici iz otvorenog odeljenja imaju mogućnost obavljanja rada i van ustanove. Za zatvorenike poluotvorenog odeljenja, takva mogućnost takođe postoji, ali pod uslovom nadzora od strane poslodavca kod koga povremeno rade, a koji mora ispunjavati minimalne tehničke uslove za rad osuđenih lica. Zakon dozvoljava licu osuđenom na kaznu zatvora do 6 meseci, za delo koje nije povezano sa poslom koji obavlja u zavodu, da radi u pravnom licu, kod koga je radilo pre dolaska u ustanovu, za šta je potrebna saglasnost direktora Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (čl. 113-122).

Zakonom je propisana dužnost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija da organizuju obrazovanje osuđenih lica, u ustanovi ili van nje, u skladu sa opštim sistemom vaspitanja i obrazovanja. Osuđenom licu se može, o njegovom trošku, odobriti vanredno školovanje, u bilo kojoj obrazovnoj instituciji na slobodi, ukoliko se time ne narušava kućni red ustanove. Pored opšteg obrazovanja, u ustanovi se mogu sprovoditi razni kursevi, seminari i druge forme stručnog osposobljavanja, sve u skladu sa opštim propisima o stručnom osposobljavanju (čl. 135-137).

U slobodno vreme osuđenim licima na raspolaganju stoje zatvorska biblioteka, knjige i štampa koje osuđena lica mogu nabaviti o svom trošku, kulturno-umetnički, sportski i drugi sadržaji (čl. 138-139). Predviđa se i organizovanje pojedinačnih i grupnih razgovora sa osuđenim licima radi rešavanja njihovih ličnih i zajedničkih problema (čl. 140). Isti član u drugom stavu reguliše osuđeničko samoorganizovanje, posebno u pogledu pitanja koja se tiču uslova zajedničkog života.

Postpenalna pomoć pruža se u saradnji sa nadležnim organima, sudijama za izvršenje i centrima za socijalni rad koji sprovodi konkretne mere pomoći otpuštenom osuđeniku. Pomoć se javlja u dva oblika, kao unutrašnja koja se pruža za vreme boravka u ustanovi i kao spoljašnja, po izlasku osuđenog lica na slobodu. Zakon ne navodi konkretno oblike unutrašnje pomoći, već samo načelno propisuje da se osuđeno lice priprema za otpuštanje sa izdržavanja kazne od samog početka izdržavanja kazne (čl. 193). Spoljašnja pomoć se može sastojati u obezbeđivanju smeštaja i ishrane, omogućavanju lečenja, savetovanju oko izbora mesta stanovanja, rešavanju porodičnih problema, obezbeđivanju zaposlenja, dovršavanju stručnog osposobljavanja, novčanoj pomoći za podmirenje najosnovnijih potreba, kao i drugih oblika pomoći i podrške. Nakon izlaska iz ustanove, bivši osuđenik kome je potrebna pomoć se može obratiti sudiji za izvršenje sankcija, koji u saradnji sa centrom za socijalni rad obezbeđuje neophodnu pomoć (čl. 207-208).

Za oblast postpenalnog tretmana relevantan je i Zakon o socijalnoj zaštiti s obzirom da se bivši osuđenici mogu podvesti pod kategoriju „pojedinaца i porodica u slučajevima socijalnog rizika i drugim oblicima socijalne isključenosti“, te javiti u ulozi korisnika socijalne pomoći („Služben vesnik na Republika Makedonija“, br. 79/09).

5.5. Oblici tretmana u Republici Crnoj Gori

U Crnoj Gori, pitanje tretmana osuđenika uređeno je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija iz 1994. godine („Službeni list CG“, Br. 32/2011). Osuđenim licima se, u skladu sa potrebama njihovog tretmana, određuje vrsta posla, na osnovu njihovih sposobnosti, stručnih kvalifikacija, mogućnosti i potreba održavanja reda i discipline (čl. 37). Rad je normiran kao pravo osuđenika o kome se oni izjašnjavaju još prilikom boravka u prijemnom odeljenju. Osuđenicima se priznaje klasičan spektar prava po osnovu rada: pravo na naknadu i nagradu za rad, na ograničeno radno vreme, odmor, osiguranje, zaštitu na radu (čl. 37).

Za osuđena lica, a naročito maloletnike i mlađa punoletna lica bez završene osnovne škole, organizuje se nastava za osnovno obrazovanje, s tim što postoji mogućnost organizovanja nastave i za stručno obrazovanje i usavršavanje (čl. 17). Ukoliko se u ustanovi ne organizuje nastava određenog stepena ili smera, maloletno osuđeno lice koje ima pravo na školovanje u ustanovi, može pohađati nastavu u redovnoj, srednjoj školi na osnovu odluke starešine vaspitno-popravnog doma i uz saglasnost direktora škole u koju se maloletnik upućuje (čl. 152).

Slobodno vreme osuđenika regulisano je posredno kroz priznavanje prava osuđenicima na ispunjavanje njihovih osnovnih kulturnih i verskih potreba, kao i prava na bavljenje fizičkim aktivnostima (čl. 15. st. 3). U članu 19. predviđeno je da se ove aktivnosti osuđenika bliže uređuju kućnim redom organizacije koji donosi starešina organizacije uz saglasnost ministra pravde.

U delu koji se odnosi na otpuštanje osuđenika, zakonodavac propisuje obavezu smeštaja osuđenika u najbližu zdravstvenu ustanovu radi lečenja i podmirenja troškova lečenja za prvi mesec od strane organizacije, ukoliko osuđeno lice nema mogućnosti da samo snosi troškove. Zavod je, takođe, dužan da proceni potrebu pomoći osuđeniku pre njegovog otpuštanja i da u slučaju utvrđivanja iste, ostvari adekvatnu saradnju sa ustanovama socijalne zaštite, radi rešenja identifikovanih problema osuđenika (čl. 62-64).

Stimulativno-destimulativni tretman osuđenika zakon reguliše kroz mere nagrađivanja osuđenog lica u slučaju njegovog dobrog vladanja (čl. 52) i mere kažnjavanja za povredu odredbi kućnog reda (čl. 55).

Pitanje postpenalne pomoći delimično je regulisano i odredbama Zakona o socijalnoj i dečijoj zaštiti („Službeni list CG“, br. 27/13). Njime je predviđena jednokratna novčana pomoć za porodicu ili pojedinca koji se nađu u stanju socijalne potrebe zbog posebnih okolnosti koje utiču na stambeno, materijalno i zdravstveno stanje (čl. 37).

5.6. Oblici tretmana u našem zakonodavstvu

U našem pravnom sistemu materija tretmana osuđenika regulisana je nizom zakonskih i podzakonskih propisa. Do određenih promena došlo je 2005. godine kada je usvojen set zakona iz oblasti krivičnog zakonodavstva. Zatim, 2009. godine, kada su izmenjeni i dopunjeni Zakonik o krivičnom postupku i Krivični zakonik. Iste godine, doneti su Zakon o izvršenju kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora i drugi, od manjeg značaja za sprovođenje tretmana prema osuđenim licima (Konstantinović Vilić, S., Kostić, M., 2013).

Za oblast tretmana osuđenika relevantni su Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, kao i odgovarajući podzakonski akti – uredbe i pravilnici. Najnoviju izmena predstavlja usvajanje novog Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera sa primenom od 1. septembra 2014. godine.

Kada se radi o maloletnim osuđenim licima, Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica jeste *lex specialis* koji objedinjuje materijalno, procesno i izvršno zakonodavstvo koje se odnosi na maloletnike. U tom smislu navedeni zakon sadrži i odredbe o načinu postupanja sa maloletnicima tokom izvršenja kazne zatvora i zavodskih vaspitnih mera i oblike tretmana koji se mogu primeniti prema njima.

Od većeg značaja za oblast tretmana su i Pravilnik o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima, Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija, Pravilnik o kućnom redu za

primenu mere pritvora, Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma, Uredba o osnivanju zavoda za izvršenje krivičnih sankcija i dr.

Prva novina koju donosi novi Zakon o izvršenju krivičnih sankcija tiče se svrhe izvršenja krivičnih sankcija. Dok je ranije ona definisana kao suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju čovek i osnovne društvene vrednosti, po novom zakonu izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje se opšta i individualna svrha njihovog izricanja, radi uspešne reintegracije osuđenih u društvo. Dakle, novi zakon, umesto retribucije, u svrsi izvršenja krivičnih sankcija vidi rehabilitaciju osuđenih lica. Svrha izvršenja kazne zatvora ostala je ista i sastoji se u usvajanju društveno prihvatljivih vrednosti od strane osuđenog, s ciljem lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela, a kao rezultat primene odgovarajućih programa postupanja tokom izvršenja kazne. Zakon reguliše rad osuđenih lica, mogućnost sticanja obrazovanja tokom izdržavanja kazne, mere nagrađivanja i kažnjavanja osuđenika, forme komunikacije sa spoljnim svetom, slobodno vreme osuđenih lica, kao i postupanje sa osuđenim licem prilikom otpuštanja (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik RS, br.55/2014).

Rad osuđenog jeste sastavni deo programa postupanja, a njegova svrha je da osuđeni stekne, održi i razvije svoje radne sposobnosti, radne navike i stručno znanje, kako bi se ispunili uslovi za njegovu uspešnu reintegraciju. Postavljeni su određeni kriterijumi koje rad mora zadovoljiti, a koji su u skladu sa međunarodnim izvorima u ovoj oblasti. Rad mora biti svrshodan čime se otklanja mogućnost uključivanja elemenata beskorisnosti, karakterističnih za ranije periode i ne sme biti ponižavajući. Prilikom određivanja vrste rada stručni tim zavoda mora voditi računa o psihičkim i fizičkim sposobnostima osuđenika, stručnim kvalifikacijama, ispoljenim željama, kao i mogućnostima zavoda. Zakon daje prevagu prevaspitnim ciljevima u odnosu na ostvarenje ekonomske dobiti od rada, te ekonomski motivi ne smeju ići na štetu postizanja svrhe rada. Osuđenici se mogu uposliti u zavodu ili van zavoda, a uslovi i način rada van zavoda moraju biti što sličniji onima u zavodu. Da bi rad ispoljio resocijalizaciono dejstvo, neophodno je njegovo obavljanje pod humanim uslovima, slično uslovima slobodnih radnika. U te svrhe, Zakon priznaje osuđenom određena prava po osnovu rada, i to pravo na ograničeno radno vreme (do 40 časova i izuzetno duže pod uslovima određenim zakonom), pravo na naknadu i nagradu za obavljeni rad, prava po osnovu zaštite na radu, pravo na dnevni, nedeljni i godišnji odmor. Godišnji odmor se koristi u posebnim prostorijama zavoda i tokom njega osuđeni ostvaruje pravo na naknadu za rad, kao da radi. Pravo na odsustvo sa rada priznaje se osuđenoj ženi zbog trudnoće, porođaja i materinstva (čl. 98-110).

Obrazovanju kao obliku tretmana posvećeno je nekoliko odredbi Zakona o izvršenju krivičnih sankcija. Predviđeno je organizovanje obrazovnih programa u zavodu, radi sticanja osnovnog i srednjeg obrazovanja, kao i drugih vidova obrazovanja osuđenika. Osuđenom licu se može, o njegovom trošku, odobriti vanredno školovanje ukoliko se program obrazovanja može uskladiti sa bezbednosnom procenom. Za stečeno obrazovanje, osuđenom licu se izdaje isprava iz koje ne sme biti vidljivo da je obrazovanje stečeno za vreme izdržavanja kazne zatvora. S ciljem podizanja obrazovnog nivoa osuđenika, njima se priznaje pravo da nabavljaju i koriste sva sredstva javnog obaveštavanja, o svom trošku. Posebno je normirano pravo osuđenog lica da čita knjige iz zatvorske biblioteke, kao i knjige koje sam pribavi (čl.121-124).

Što se tiče slobodnog vremena osuđenih lica, Zakon uređuje ovaj oblik tretmana kroz pravo osuđenog da van zatvorenih prostorija, u slobodno vreme, provede najmanje 2 časa dnevno. Osuđeni, kome godine i telesne sposobnosti to dopuštaju, ima pravo na organizovanu fizičku aktivnost, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenicima koristi sportske terene, uređaje i opremu u slobodno vreme (čl. 80).

U našem normativnom sistemu i penitencijarnoj praksi priznaje se i sprovodi široka paleta pogodnosti i nagrađivanja osuđenika. Zakon predviđa mogućnost priznavanja posebnih prava od strane upravnika zavoda osuđenom licu koje se dobro vlada i zalaže na radu i koje je ostvarilo poseban napredak u donetom programu postupanja. Tu spadaju:

- 1) prošireno pravo na prijem paketa;
- 2) prošireno pravo na broj poseta;
- 3) prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog;
- 4) prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete;
- 5) prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama;
- 6) prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda;
- 7) prošireno pravo na pogodniji smeštaj.

Osuđenom licu se mogu dodeliti i druge pogodnosti i to: slobodan izlazak u grad, poseta porodici i srodnicima u vreme vikenda i praznika, nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine i korišćenje godišnjeg odmora van zavoda. Postoji mogućnost oduzimanja dodeljene pogodnosti ukoliko osuđeni naknadno prestane da ispunjava uslov dobrog vladanja i zalaganja na radu (čl. 129). Ekstenzivna primena ovih mera zastupljena je kada se radi o maloletnim delinkventima, posebno onima smeštenim u vaspitno–popravnim domovima.

Glava VIII Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, „Disciplinski prestupi, mere i postupak i materijalna odgovornost osuđenog“, odnosi se na kažnjavanje osuđenika u slučaju povrede normativnog sistema i pravila radne discipline kroz izvršeni teži ili lakši disciplinski prestup. Nakon taksativnog navođenja težih i lakših disciplinskih prestupa, zakon predviđa nekoliko disciplinskih mera, poređanih po težini počev od najlakše, i to:

- 1) ukor;
- 2) ograničenje ili zabrana primanja paketa do tri meseca;
- 3) oduzimanje dodeljenih proširenih prava i pogodnosti do tri meseca;
- 4) ograničenje ili zabrana raspolaganja novcem u zavodu do tri meseca;
- 5) upućivanje u samicu u slobodno vreme ili tokom celog dana i noći.

Izvršenje disciplinske mere, osim ukora, može se uslovno odložiti do tri meseca s tim što se odlaganje može opozvati ukoliko osuđeni u roku za koji je odloženo izvršenje mere učini novi lakši disciplinski prestup. U slučaju izvršenja težeg disciplinskog prestupa, uslovno odložena disciplinska mera se obavezno opoziva, iako zakon to izručito ne reguliše. Za sticaj disciplinskih prestupa izriče se jedinstvena disciplinska mera, na osnovu ocene težine prestupa u sticaju i drugih okolnosti koje utiču na izricanje mere. Nekoliko odredbi posvećeno je izvršenju disciplinske mere upućivanja u samicu, kao najteže (čl. 159-168). Predviđen je obavezan lekarski pregled osuđenog pre izvršenja ove disciplinske mere, postavljeni su određeni standardi u pogledu prostorije u kojoj se ova mera izvršava i garantovana određena prava osuđenom tokom izvršenja ove disciplinske mere (Pravilnik o disciplinskim postupcima, merama i postupku prema osuđenim licima, Sl. glasnik, br. 59/06).

Oblast postpenalnog tretmana je dugo bila zanemarena, kako u zakonskom, tako i u praktičnom smislu, što se negativno odrazilo na stopu recidiva. Gledano u celini, može se reći da je postpenalni prihvrat ipak najslabija karika ukupnog lanca vaspitno-obrazovnog tretmana o čemu posebno svedoče izvesna nastojanja pravosudnih institucija Republike Srbije da pomenuto stanje ublaže ili prevaziđu. Pozitivno zakonodavstvo Republike Srbije oblast postpenalnog tretmana reguliše odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, a bliže, zakonima iz oblasti socijalnog rada i staranja. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija propisuje obavezu zavoda da pre otpuštanja osuđenog sa izvršenja kazne zatvora utvrdi program pripreme za otpust i pomoći nakon otpuštanja, a u okviru utvrđenog programa postupanja. U realizaciji pomoći i prihvata zavod saraduje sa povereničkom službom,

organom starateljstva nadležnim prema mestu poslednjeg prebivališta, odnosno poslednjeg boravišta osuđenog pre upućivanja na izvršenje kazne zatvora, policijom i odgovarajućom organizacijom ili udruženjem (čl. 185 st. 1 i 4). Zavod je dužan da pre otpuštanja osuđenog o tome obavesti policiju u mestu prebivališta, odnosno boravišta osuđenog, kao i sud koji je izrekao kaznu zatvora (čl. 186). Inače, program za otpust podrazumeva uključivanje osuđenika u pojedninačni ili grupni savetodavni rad, s ciljem njegove pripreme za život na slobodi (čl. 185 st. 3).

Dalje, Zakonom o socijalnoj zaštiti normirano je da korisnik socijalne pomoći može biti punoletno lice koje se suočava sa teškoćama zbog poremećenih odnosa u porodici, zavisnosti od alkohola, droga ili drugih opojnih sredstava, ili zbog drugih oblika društveno neprihvatljivog ponašanja i drugih uzroka (Zakon o socijalnoj zaštiti, „Sl. glasnik RS“, br. 24/2011). Zakon izričito ne navodi osuđena lica kao potencijalne korisnike, ali se smatra da se ona mogu podvesti pod „druge oblike društveno neprihvatljivog ponašanja i druge uzroke“ i biti korisnici socijalne pomoći i zaštite. Inače, socijalna pomoć se može sastojati iz:

- 1) usluga procene i planiranja (procena stanja, potreba, snaga i rizika korisnika i drugih značajnih osoba u njegovom okruženju; procena staratelja, hranitelja i usvojitelja; izrada individualnog ili porodičnog plana pružanja usluga i mera pravne zaštite i drugih procena i planova);
- 2) dnevnih usluga u zajednici - dnevni boravak, pomoć u kući, svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika u porodici i neposrednom okruženju;
- 3) usluga smeštaja (smeštaj u srodničku, hraniteljsku ili drugu porodicu za odrasle i starije, domski smeštaj, smeštaj u prihvatilište i druge vrste smeštaja);
- 4) savetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga;
- 5) podrške za samostalan život (stanovanje uz podršku, personalna asistencija, obuka za samostalan život i drugi oblici podrške neophodni za aktivno učešće korisnika u društvu) (čl.40-41).

Novi normativni okvir, posebno Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, koji počinje sa primenom od 1. septembra 2014. godine, posvećuje značajnu pažnju toj problematici (Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS, br. 55/14). Njime se po prvi put detaljno reguliše primena alternativnih sankcija i mera i uvodi odgovarajuća brigu o osobama koje su odslužile kaznu. U glavi šestoj, „Pružanje pomoći licu posle izvršenja kazne zatvora“, uređen je postupak izrade programa za otpust, kao i

njegov sadržaj. Prilikom izrade programa poverenik saraduje sa službom tretmana u zavodu i po potrebi uspostavlja neposredan kontakt sa osuđenim licem. Izrada programa prihvata otpočinje najkasnije u roku od mesec dana pre otpusta, ukoliko služba tretmana proceni da postoji potreba za pružanjem pomoći osuđenom nakon izdržane kazne zatvora, ili osuđeni sam zatraži takvu pomoć. Postpenalni tretman definisan programom prihvata obuhvata:

- 1) pomoć pri pronalaženju smeštaja i ishrane;
- 2) pomoć pri ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu;
- 3) savetovanje kod izbora prebivališta ili boravišta;
- 4) savetovanje radi usklađivanja porodičnih odnosa;
- 5) pružanje podrške i pomoći prilikom pronalaženja zaposlenja, dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja;
- 6) uspostavljanje saradnje sa nadležnim centrom za socijalni rad radi davanja novčane podrške za podmirenje najnužnijih potreba;
- 7) druge oblike pomoći i podrške (čl. 56-58).

Kada se radi o tretmanu maloletnih osuđenih lica, Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, u četvrtom delu, reguliše oblike tretmana koji se primenjuju tokom izvršenja kazne maloletničkog zatvora. Zakonodavac propisuje da se osuđenim maloletnicima tokom izdržavanja kazne omogućuje obrazovanje, stručno i radno osposobljavanje za zanimanje prema njihovim sposobnostima, sklonostima i dotadašnjem angažovanju, u skladu sa mogućnostima zavoda. U istom članu potencira se uključivanje maloletnika u vaspitno korisno radno angažovanje uz odgovarajuću naknadu, omogućavanje i podsticanje kontakata maloletnika sa spoljnim svetom putem pisama, telefona, poseta, odsustava i dr. S obzirom na poseban značaj korisnog provođenja slobodnog vremena maloletnika, poseban značaj pridaje se i ovom obliku tretmana. Maloletni osuđeni ima pravo da van zatvorenih prostorija, u slobodno vreme, na svežem vazduhu, provede najmanje tri časa dnevno. Zakon predviđa uključivanje maloletnika u sportsku, kulturnu, umetničku, zabavnu aktivnost i osiguranje uslova za vršenje verskih obreda. Insistira se na posebnoj stručnosti lica iz službe za tretman maloletnika, te to mogu biti samo lica koja poseduju posebna znanja iz oblasti pedagogije, psihologije i penologije (čl.138).

Radno angažovanje maloletnog osuđenog ne sme biti na štetu ostalih oblika tretmana, posebno obrazovanja i stručnog osposobljavanja maloletnika i korisnog

provođenja njegovog slobodnog vremena. Slično kao i kod punoletnih osuđenih, maloletno lice ima mogućnost sticanja nekih posebnih prava u slučaju primerenog ponašanja i zalaganja u učenju i radu. Takvom licu upravnik zavoda može odobriti odsustvo radi posete roditelja, usvojioca, staraoca, bračnog druga, lica sa kojim je zasnovalo vanbračnu zajednicu, dece, usvojenika, braće i sestara, odnosno drugog bliskog lica (čl.141-143). Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica reguliše postpenalni prihvat maloletnih osuđenih lica u delu pod nazivom „Pomoć posle izvršenja zavodskih mera i kazne maloletničkog zatvora“. Potencira se važnost pripreme maloletnika i njegove porodice za povratak maloletnika u raniju socijalnu sredinu i nastavak društvenog života iz koga je na određeno vreme bio isključen. Predviđena je dužnost nadležnog organa starateljstva da tokom trajanja zavodske vaspitne mere i kazne maloletničkog zatvora održava kontakt sa maloletnikom, njegovom porodicom i ustanovom u kojoj je on smešten. U tom smislu, zavod ili ustanova u koju je maloletnik smešten ima obavezu da najkasnije tri meseca pre planiranog otpuštanja maloletnika o tome obavesti roditelje maloletnika, usvojioca ili staraoca, kao i lica sa kojima je maloletnik živeo (čl. 147). Takođe, o otpuštanju se obaveštava i nadležni organ starateljstva sa predlogom mera koje treba preduzeti, na kome leži konkretna obaveza pružanja pomoći maloletniku bez roditelja, kao i onome sa nesređenim porodičnim i materijalnim prilikama, nakon otpuštanja. Ona se ogleda u pronalaženju smeštaja, obezbeđivanju ishrane, nabavci odeće, lečenja, okončanju stručnog osposobljavanja i pronalaženju zaposlenja (čl. 149).

Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, donet na osnovu Zakona o izvršenju krivičnih sankcija iz 2011. godine, detaljno uređuje način utvrđivanja programa postupanja sa osuđenim licem, procene rizika, kapaciteta i potreba osuđenog lica, sadržaja ovog programa, kao i kriterijuma za razvrstavanje osuđenika u neku od vaspitnih grupa i njegov položaj u svakoj od njih. Pravilnik, takođe, predviđa mogućnost naknadnog razvrstavanja i sadrži obrasce upitnika za osuđene prema kojima se izvršava kazna zatvora do tri godine i za one osuđene na kaznu preko tri godine, uputstvo za njegovu primenu i način ocenjivanja.

Oblici tretmana koji će se primeniti prema osuđenom licu utvrđuju se programom postupanja, koji se, pak, sačinjava na osnovu procenjenog stepena rizika osuđenog lica i procene njegovih potreba. Procena rizika vrši se na osnovu vrste i težine izvršenog krivičnog dela, visine izrečene kazne, oblika krivice, načina stupanja na izvršenje kazne, ranije osuđivanosti, ponašanja tokom ranijeg izdržavanja kazne, kao i psiholoških,

socijalnih i zdravstvenih osobenosti. Rezultati upitnika za brzu procenu rizika se kategorišu u skali u jedan od četiri stepena procenjenog rizika, na osnovu čega se osuđeni razvrstava u otvoreno odeljenje (grupe A1 i A2), poluotvoreno (grupe B1 i B2) ili zatvoreno (grupe V1 i V2), od čega zavisi i njegov položaj, stepen ograničenja njegovih prava i sloboda i oblici tretmana koji će se prema njemu primenjivati (Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Sl. glasnik RS, br. 72/2010).

5.7. Komparativna analiza pravnih sistema bivših jugoslovenskih republika

Nakon raspada SFRJ-a i stvaranja novih, samostalnih država na njenoj teritoriji, nastalo je više pravnih sistema koji imaju isti osnov, a koji je činila zajednička država. Ta država i zajednički koreni prava doprineli su da možemo govoriti o sličnostima nastalih pravnih sistema bivših jugoslovenskih republika, i sada, dvadeset godina nakon raspada zajedničke države. Sedamdeset tri godine postojanja te države uzrokovale su zadržavanje tog zajedničkog osnova do današnjih dana. On se ogleda u saradnji i svakodnevnom povezivanju država nastalih raspadom SFRJ-a i njihovih građana, prirodnoj povezanosti sličnih ili istih naroda, bez obzira na razlike u religiji, naciji, političkim shvatanjima itd. Dakle, iako je došlo do određenih promena u pravima pojedinih država, koje su posledica mnogih okolnosti vezanih za svaku zemlju ponaosob, dalji razvoj prava u svim sistemima tekao je zajedničkom linijom.

Krivična zakonodavstva bivših jugoslovenskih država spadaju u podsistem germanskog pravnog modela u okviru evropsko-kontinentalnog pravnog sistema. Već sama ta činjenica ukazuje na određene sličnosti njihovih pravnih sistema. Zajednička država iz koje vode poreklo u obliku SFRJ-a još više potvrđuje takav zaključak. U svim državama, bivšim jugoslovenskim republikama, poslednjih nekoliko decenija primetno je nastojanje za kompletnom reformom krivičnog pravosuđa. To je potrebno radi usaglašavanja sa evropskim standardima, s obzirom da sve balkanske zemlje u tom pogledu zaostaju za drugim evropskim državama. Zajednička nastojanja realizuju se u različitim uslovima i nejednakom brzinom.

Ipak, analizom pravne regulative izvršenja kazne zatvora, dolazi se do zaključka da između penitencijarnih sistema država nastalih raspadom SFRJ-a nema bitnijih razlika. Sve na manje ili više sličan način regulišu klasične oblike tretmana: rad osuđenika, njihovo obrazovanje i vaspitanje, uređenje slobodnog vremena, osuđeničko samoorganizovanje, individualni i grupni rad sa njima, kao i postpenalni tretman. Sledeći standarde sadržane u nizu univerzalnih i regionalnih međunarodnih dokumenata nastalih pod okriljem

Konvencije o pravima deteta, Republika Srbija je 2005. godine donela poseban Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Na taj način je sveobuhvatno i na jednom mestu regulisan materijalni, procesni i izvršni položaj maloletnika kao učinilaca krivičnih dela, odnosno maloletnika kao žrtava krivičnih dela („Službeni glasnik RS“, br. 85/05). Na sličan način to su učinile i druge bivše republike SFRJ-a, Hrvatska (Zakon o sudovima za mladež od 1997. godine), Makedonija (Zakon za maloletničku pravdu od 2007. godine), Bosna i Hercegovina, Republika Srpska (Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku od 2010. godine). Od 2011. godine maloletničko pravosuđe formalno je izdvojeno i u pravu Crne Gore donošenjem Zakona o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku („Službeni list Crne Gore“, br. 64/11). Slično kao i kod punolenih osuđenika, pravni sistemi bivših jugoslovenskih republika regulišu gotovo istovetno tretman maloletnika osuđenih na kaznu maloletničkog zatvora.

III

EMPIRIJSKI PRISTUP

1. Predmet i cilj istraživanja

Osnovna svrha izvršenja kazne zatvora prema Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija jeste da osuđeni tokom izvršenja kazne usvoji društveno prihvatljive vrednosti s ciljem lakšeg uključivanja u uslove života nakon izdržane kazne, kako ubuduće ne bi vršio krivična dela. Navedena svrha postiže se primenom odgovarajućih oblika postupanja, metoda, mera i postupaka, označenih jedinstvenim terminom - tretman. Iako su brojna dosadašnja istraživanja za predmet imala oblike tretmana i dala značajan doprinos izučavanju ove pojave, mnoga pitanja ipak su ostala nedovoljno ispitana. To uzrokuje potrebu daljeg istraživanja navedene oblasti.

Postoji mnogo različitih načina za resocijalizaciju pojedinca. Predmetom ovog istraživanja obuhvaćeni su ti različiti instrumenti ostvarenja označene svrhe izvršenja kazne u formi raznih oblika tretmana, tj. praktični aspekt njihove primene u OZ-u Leskovac. Konkretnije, predmet se može odrediti kao podudarnost teorijskog okvira oblika tretmana sa praktičnom primenom u OZ-u Leskovac. Istraživanje je usmereno i na karakteristike primenjenih oblika tretmana, nedostatke u njihovoj primeni i teškoće na putu sprovođenja tretmana, kao i načine za prevazilaženje istih. Posredno je analizirana i motivacija osuđenika u vezi njihovog učešća u sprovođenju tretmanskog procesa.

Konkretni cilj istraživanja postavljen je u skladu sa globalnim ciljem svakog naučno-stručnog rada u vidu dobijanja novih, originalnih rezultata i originalnog doprinosa autora teoriji i praksi iz okvira problematike predmeta rada. U tom smislu cilj rada bi se mogao definisati kao:

- 1) analiza podudarnosti teorijskog okvira palete oblika tretmana sa primenjenim oblicima tretmana u OZ-u Leskovac;
- 2) utvrđivanje načina primene, uslova pod kojima se primenjuju i karakteristika onih oblika tretmana koji se sprovode u OZ-u Leskovac;
- 3) uočavanje nedostataka u sprovođenju tretmana i ukazivanje na načine za njihovo otklanjanje kroz predlog konkretnih mera;
- 4) sagledavanje procesa resocijalizacije iz ugla osuđenika kroz utvrđivanje motiva koji ih opredeljuju na učešće u tretmanskom procesu.

Dakle, istraživanje za cilj ima upoznavanje sa oblicima tretmana koji se organizuju i sprovode prema osuđenima u OZ-u Leskovac, uključenosti i zainteresovanosti osuđenika za svaki od njih, postignutih rezultata sprovođenjem tretmana generalno i pojedinih oblika pojedinačno, kao i uočavanje određenih propusta i protivurečnosti u odnosu na teorijske okvire i načine za njihovo otklanjanje. Rad teži da ukaže na činjenicu da postoji potreba za različitim oblicima tretmana osuđenih lica, koje je lako uočiti i delimično su konstatovane, ali se njihova realizacija nalazi pod znakom pitanja kako sa stanovišta modaliteta, tako i sa stanovišta inteziteta preduzetih aktivnosti i procene njihovih efekata.

Kao jedan od ciljeva postavljeno je i sagledavanje procesa resocijalizacije i primene raznih oblika tretmana iz perpektive osuđenih lica, njihovo poimanje tog procesa u smislu utvrđivanja razumevanja, odnosno nerazumevanja njegovog značaja i pozitivnih prevaspitnih efekata. Praktični značaj ovog cilja ogleda se u objašnjenju uzročnosti otpora koji pojedina osuđena lica pružaju prema tretmanu, te kreiranju efikasnog mehanizma za njegovo otklanjanje.

2. Vremenski i prostorni okvir i uzorak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u toku juna i jula 2014. godine u Okružnom zatvoru u Leskovcu. Radi se o ustanovi poluotvorenog tipa za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora. Od osnivanja zatvora, više puta je dolazilo do promene lokacije. Njegove preteče se nalaze u lagumima i prostorijama velikih kuća u centru grada. Godine 1945. formiran je zatvor na nivou sreza u okviru opštinske policijske stanice, u produžetku zgrade, tada, Opštinskog suda. Sve do 1966. godine zatvor je funkcionisao kao sreski zatvor, a tada dolazi do rasformiranja sreza kada je postao zatvor regionalnog SUP-a. Kasnije, 1968. godine zatvor prelazi pod ingerenciju Opštinskog suda u Leskovcu, da bi se 1971. godine izdvojio iz sastava Opštinskog suda i formirao kao samostalni organ na lokaciji na kojoj se i danas nalazi. Januara 1977. godine zatvor je prešao u nadležnost pravosuđa Srbije.

Kapacitet zatvora iznosi 300 osuđenika (220 mesta u otvorenom odeljenju i još 80 u zatvorenom) i 50 pritvorenika, s tim što je prosečno brojno stanje oko 170 osuđenika, 10 pritvorenih i 7 kažnjenih lica u prekršajnom postupku. Zatvor čine:

- 1) „Stari paviljon“ (zatvoreno odeljenje), izgrađen 1969. godine, kapaciteta 30 osuđenika;

- 2)Paviljon sa maksimalnim obezbeđenjem (tzv. „paviljon istrage“), izgrađen 1977. godine;
- 3)„Novi paviljon“ (otvoreno odeljenje), sagrađen 1980. godine, kapaciteta 220 mesta (Anonymous, 2008).

U praksi postoje četiri paviljona i to:

- 1)Paviljon I
- 2)Paviljon II
- 3)Paviljon III
- 4)A paviljon

Prva tri paviljona predstavljaju zatvoreno odeljenje, bez većih razlika u tretmanu. A Paviljon čine otvoreno i poluotvoreno odeljenje. U okviru Paviljona II postoji posebno odeljenje za smeštaj osuđenika, zavisnika od narkotika, prema kojima se primenjuje terapija metadonom.

Istraživanje u OZ-u Leskovac sprovedeno je, nakon upoznavanja konkretne zatvorske atmosfere, na uzorku od 50 osuđenika. S obzirom na brojno stanje od 146 osuđenika na dan 17.06.2014. godine, smatra se da uzorak od 34,2% od ukupnog broja osuđenika u OZ-u Leskovac, obezbeđuje reprezentativnost i omogućava primenu dobijenih rezultata na osuđeničku populaciju OZ-a Leskovac.

Uzorak je formiran slučajnim odabirom, tako da obuhvata osuđenike iz svih paviljona, ali uz obezbeđenje srazmernosti osuđenika određenog odeljenja iz uzorka sa ukupnim brojem osuđenika iz tog odeljenja. U tom smislu, uzorak je obuhvatio nešto veći broj osuđenika otvorenog i poluotvorenog odeljenja (A paviljona), u skladu sa nešto većim ukupnim brojem osuđenika u ovom odeljenju u odnosu na zatvoreno odeljenje (paviljon I, II i III).

3. Hipoteze istraživanja

- Pojedini oblici tretmana imaju samo teorijski značaj bez praktične primene;
- Postoji nedostatak kvalifikovanog osoblja u službi za prevaspitanje i veliki broj osuđenika u vaspitnim grupama;
- Obrazovni nivo osuđenika u proseku je niži od obrazovnog nivoa nedelinkventne populacije pa OZ Leskovac sprovodi obrazovni program;

- Rad kao oblik tretmana prvenstveno se sastoji od zapošljavanja osuđenika na poljoprivrednoj ekonomiji;
- Postoji mogućnost radnog angažovanja osuđenika van ustanove;
- Slobodno vreme osuđenika zatvorenog odeljenja nije ispunjeno adekvatnim sadržajima;
- Kontakti osuđenika sa spoljnim svetom ostvaruju se na zadovoljavajući način;
- Stimulativno-destimulativni način postupanja sa osuđenicima svodi se na njihovo disciplinsko kažnjavanje;
- Grupni rad sa osuđenicima se široko primenjuje u OZ- Leskovac;
- Grupni rad sa osuđenicima nema značajnije resocijalizaciono dejstvo;
- Postpenalna pomoć svodi se na unutrašnju pomoć;
- Učešće osuđenika u tretmanu opredeljeno je prvenstveno njihovom ekstrinzičnom motivacijom.

4. Metodologija rada

Teorijsko istraživanje sprovedeno je uz primenu pravno-dogmatskog, uporedno-pravnog i komparativnog metoda. Pravno-dogmatski metod korišćen je prilikom tumačenja zakonske regulative oblika tretmana. Uporedno-pravnim je izvršena analiza domaćeg i inostranog pravnog okvira u vezi sa predmetom istraživanja, dok je komparativni metod upotrebljen u poređenju našeg i drugih normativnih sistema radi uočavanja sličnosti i razlika među njima.

U sprovođenju empirijskog istraživanja upotrebljeni su metod neposrednog i posrednog posmatranja i metod analize sadržaja. Metod neposrednog posmatranja bez učešća primenjen je s ciljem utvrđivanja određenih činjenica vezano za osuđeno lice, tretman i ustanovu. Metodi posrednog posmatranja i analize sadržaja korišćeni su prilikom pregleda ličnih listova osuđenika. U oba slučaja posmatranje je bilo prethodno organizovano, u smislu jasnog definisanja predmeta posmatranja i uređenja plana istraživanja.

Uz uvažavanje svih specifičnosti penološkog istraživanja, kao neophodnih faktora njegove uspešnosti, u smislu izgrađivanja odnosa poverenja sa osuđenim licima radi dobijanja relevantnih podataka i prilagođavanja kontakata sa njima cilju istraživanja, kao i neophodnom saradnjom sa osobljem ustanove, kao osnovne, primenjene su:

- 1) tehnika anketiranja osuđenih lica i
- 2) tehnika intervjuisanja zatvorskog osoblja.

Za potrebe proučavanja predmeta istraživanja konstruisan je anketni upitnik. S ciljem objektivnijeg ispitivanja, anketa je sprovedena pismeno, putem anonimnih anketnih upitnika, što je izričito naglašeno osuđenicima na samom upitniku. Takođe, na upitniku je naznačena svrha sprovođenja ankete, kao i detaljno uputstvo za njegovo popunjavanje. Upitnik je sačinjen od 18 zatvorenih pitanja, s tim što je nekoliko pitanja formulisano kombinacijom otvorenih i zatvorenih odgovora, te ispitanik ima mogućnost da, ukoliko to želi, napiše nešto više u svom odgovoru. Sama pitanja su formulisana kratko i nedvosmisleno, počev od profilnih s ciljem utvrđivanja osnovnih demografskih karakteristika ispitanika. Nadalje, upitnik se sastoji od pomoćnih i sadržinskih pitanja, raspoređenih počev od jednostavnijih, do onih malo složenijih. Većina pitanja pruža višestruki izbor odgovora, dok je manji broj formulisano u vidu dihotomnih pitanja.

Pre samog sprovođenja ankete, obavljeno je preliminarno testiranje popunjavanjem anketnog upitnika od strane 3 osuđenika van uzorka, nakon čega je jedno pitanje iz anketnog upitnika, za koje je utvrđeno da može biti predmet nerazumevanja tokom sprovođenja ankete, preformulisano. U preostalom delu, anketni upitnik je ostao neizmenjen.

Anketa je sprovedena po grupama osuđenika koje su brojale 8 do 15 lica, u trpezariji i biblioteci zatvora, bez prisustva službenih lica i bez vremenskog ograničenja za rad.

Tehnika intervjuisanja primenjena je u odnosu na zatvorsko osoblje, troje vaspitača OZ-a Leskovac, putem nestandardizovanog intervjua i uz beleženje odgovora tokom samog razgovora.

Prilikom obrade statistički evidentiranih podataka korišćeni su metod korelacije i metod uzorka. Primena metoda uzorka, uzimajući uzorak od 50 osuđenika u odnosu na ukupan broj osuđenika u OZ-u Leskovac od 146, obezbedila je reprezentativnost u proučavanju oblika tretmana i mogućnost primene zaključaka sprovedenog istraživanja na celu osuđeničku zajednicu. Putem metoda korelacije obezbeđena su značajna saznanja o korisnosti pojedinih oblika tretmana, faktora njihove prihvatljivosti od strane osuđenika, a s obzirom na osobine njihove ličnosti i njihove sklonosti.

5. Rezultati istraživanja

Sprovedenim istraživanjem, većina hipoteza je potvrđena, nekoliko hipoteza nije, te se, generalno, istraživanje može oceniti uspešnim.

- **Početa hipoteza da pojedini oblici tretmana imaju samo teorijski značaj bez praktične primene je POTVRĐENA.**

U OZ-u Leskovac, kao osnovni oblik tretmana sprovodi se radno angažovanje osuđenih lica na različitim poslovima. Za osuđenike koji nisu sposobni za rad ili su sposobni za neke lakše poslove, realizuje se radna terapija. U vreme posete, bilo je 10 lica na radnoj terapiji, označenih kao „lica na poštadi“. Poslovi koje oni obavljaju su jednostavniji i vezani prvenstveno za održavanje higijene (higijeničar) i „čišćenje kruga“.

U zatvoru se ne sprovodi obrazovni tretman, ne postoje programi sticanja srednjeg, ni osnovnog obrazovanja. Takođe, ne realizuju se nikakvi kursevi, niti obuke mada je bilo pokušaja sprovođenja određenih obuka, od kojih se odustalo, najviše iz finansijskih razloga. Od osoblja zatvora dobijen je podatak da je u ranijem periodu realizovan kurs „gajenja ranog povrća u zatvorenim uslovima“, koji se više ne sprovodi s obzirom da njegova realizacija iziskuje značajne troškove (oko 40.000 dinara po jednom osuđeniku), za koje zatvor trenutno nema sredstava. Podaci iz 2009. godine svedoče da su 4 osuđenika dobila sertifikate (2 pletača, 1 radnik u svinjarstvu i 1 u povrtarskoj proizvodnji). Bilo je pokušaja organizovanja obuke za rad na računaru i učenja engleskog jezika, ali su isti obustavljeni zbog slabog interesovanja osuđenika. Pomenuta je i inicijativa za sprovođenje obuke za tehniku zavarivanja, koja je procenjena kao finansijski zahtevna (oko 70.000-80.000 dinara po osuđeniku), te je i ona ostala bez daljih rezultata. Dakle, za razliku od Kazneno-popravnog zavoda u Nišu, u kome osuđenici imaju mogućnost sticanja osnovnog obrazovanja, u OZ-u Leskovac, takva mogućnost, još uvek, ne postoji, a vaspitači izražavaju sumnju, da će ona uopšte postojati u skorije vreme, zbog nedostatka finansijskih sredstava.

Što se tiče slobodnog vremena, osuđenici na raspolaganju imaju TV, zatvorsku biblioteku, mogućnost bavljenja sportom (stoni tenis, fudbal, košarka, teretana). Do nedavno je u zatvoru postojao i sto za stoni fudbal, koji su osuđenici, po rečima vaspitača, vrlo brzo upropastili. Koševi i teretane postoje u svim paviljonima. Zatvorenicima se, takođe, dozvoljava korišćenje DVD-a i Sony Playstation-a, koji mogu doneti od kuće. Tu

mogućnost najviše koriste osuđenici zatvorenog odeljenja, s obzirom da su ograničeni u slobodnom vremenu. Stoni tenis im stoji na raspolaganju svakog dana u vremenu od 15h do 17h.

Osuđenici OZ-a Leskovac imaju mogućnost ograničenog uticaja na donošenje odluka o nekim, manje značajnim, pitanjima koja se odnose, prvenstveno, na organizovanje slobodnog vremena. Pravo na donošenje samostalnih odluka o određenim pitanjima, u smislu osuđeničkog samoorganizovanja, ne postoji. Vaspitači navode da su takvi oblici uticaja osuđenika na donošenje odluka postojali osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, dok bi se, u sadašnjim uslovima, davanje prava odlučivanja određenoj grupi osuđenika, smatralo organizovanjem neformalnih grupa.

Sprovode se individualni i grupni rad sa osuđenicima. Jednom nedeljno drže se grupni sastanci sa vaspitačem, a osuđenici u svako doba imaju mogućnost da se obrate vaspitaču sa određenim problemom, pitanjem, ili, jednostavno, radi razgovora. Iako je radno vreme vaspitača od 7.30h do 15.30h, oni imaju obavezu da budu 24h dostupni na službenom broju, u slučaju potrebe. Mere nagrađivanja i kažnjavanja, takođe, imaju široku primenu u praksi.

Postpenalna pomoć se sprovodi u ograničenom vidu. Uglavnom se svodi na unutrašnju pomoć. Aktivnost centara za socijalni rad, koja treba biti odlučujuća kada se radi o ovom obliku tretmana, u najvećem broju slučajeva izostaje.

Zaključak: U OZ-u Leskovac sprovode se rad osuđenika, radna terapija, organizovanje slobodnog vremena, individualni rad sa osuđenicima (psihoterapija u ograničenoj meri i nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika), grupni rad i postpenalna pomoć u ograničenom vidu. Obrazovanje i vaspitanje osuđenika i osuđeničko samoorganizovanje imaju samo teorijski značaj.

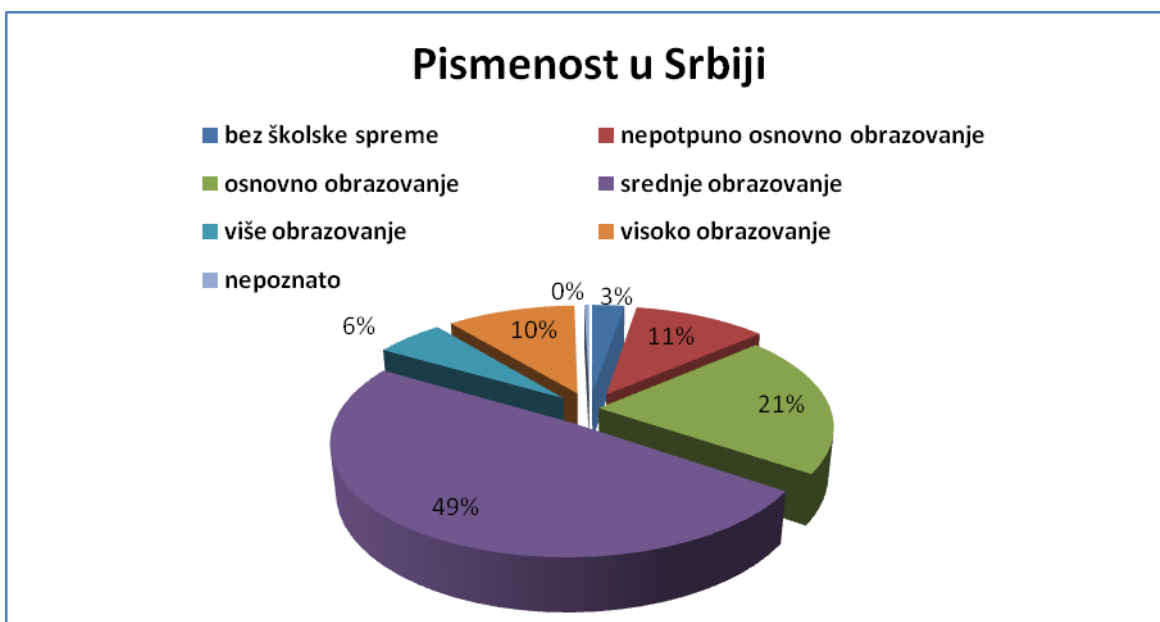
- **Postoji nedostatak kvalifikovanog osoblja u službi za prevaspitanje i veliki broj osuđenika u vaspitnim grupama.**

Sa 146 osuđenika u OZ-u Leskovac na dan 17.06.2014. godine, radi svega 6 vaspitača, računajući i načelnika službe za prevaspitanje. Vaspitne grupe broje oko 30 lica, u otvorenom odeljenju su veće i obuhvataju oko 50 osuđenika. Izražena je tendencija povećanja osuđenika u zatvorenom odeljenju na račun otvorenog odeljenja, što se objašnjava rizičnijim profilima osuđenika koji dolaze na izdržavanje kazne (ostvarenja sve većeg broja bodova na testu brze procene rizika). U određenim periodima se dešavalo da jedan vaspitač radi sa čak 80-90 osuđenika, što dovodi u pitanje efikasnost takvog rada i

njegove prevaspitne efekte. Posebne teškoće u radu imaju vaspitači osuđenika iz otvorenih grupa, zbog njihove brojnosti, kao i viška slobodnog vremena.

- **Hipoteza da je obrazovni nivo osuđenika u proseku niži od obrazovnog nivoa nedelinkventne populacije pa OZ Leskovac sprovodi obrazovni program je DELIMIČNO POTVRĐENA. Obrazovni nivo osuđenika OZ-a Leskovac jeste niži od obrazovnog nivoa nedelinkventne populacije, ali uprkos tome OZ Leskovac ne sprovodi obrazovni tretman.**

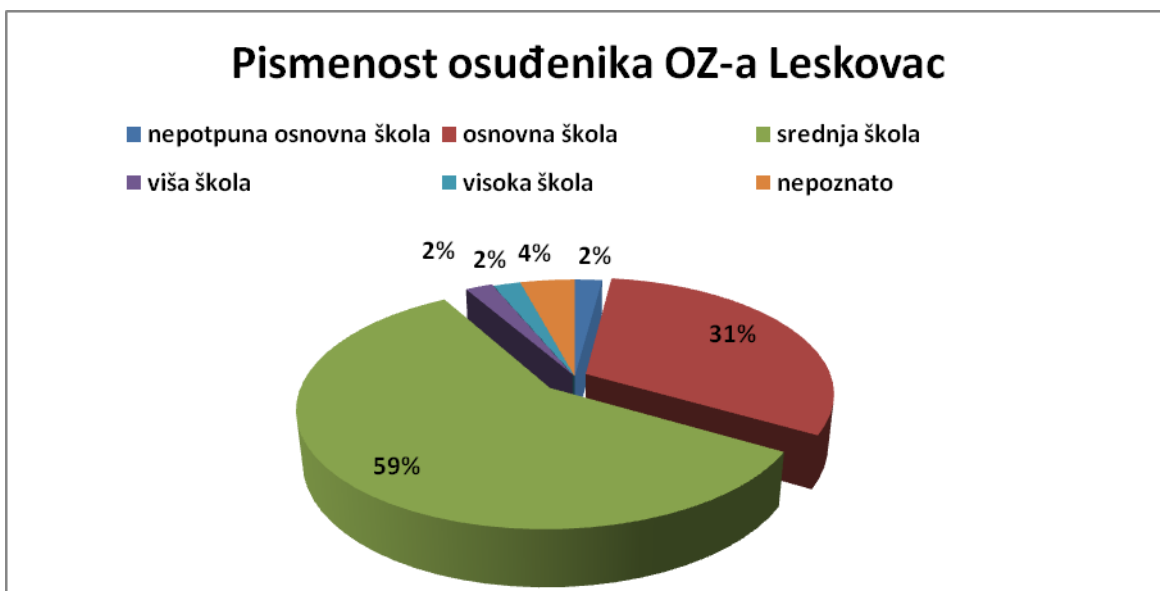
Kao dva osnovna indikatora obrazovne strukture stanovništva Srbije i osuđeničke populacije OZ-a Leskovac uzeti su školska sprema i pismenost. Prema rezultatima popisa iz 2012. godine, od ukupnog broja stanovnika Srbije od 6.161.584 lica, broj lica bez školske sprema iznosi 164.884 (2,68%), sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem je 677.499 lica (11%), osnovnim obrazovanjem 1.279.116 (20,76%), srednjim obrazovanjem 3.015.092 ili 48,93% (zbirni podatak za lica sa srednjom školom i lica koja su završila specijalizaciju posle srednje škole), višim obrazovanjem 348.335 (5,65%) i visokim 652.234 (10,59%). Za 24.424 lica (0,40%) nema podataka o školskoj spremi (Republički zavod za statistiku, 2013). Grafički prikazano, rezultati popisa iz 2012. godine izgledali bi ovako:

Grafikon 1 : Pismenost u Srbiji

Kada se radi o osuđenicima OZ-a Leskovac, rezultati ankete pokazali su da najveći broj osuđenika iz uzorka jesu lica sa završenom srednjom školom (28 lica ili 56%). Svega

1 lice (2% uzorka) navelo je da nema završenu osnovnu školu. Nakon toga dolaze lica sa završenom osnovnom školom (15 lica ili 30%), dok je svega 1 lice iz uzorka (2%) navelo da poseduje višu školu i 1 lice (2%) visoku školu. Nijedan osuđenik (0%) se nije deklarirao kao nepismeno lice. Grafički prikazano, rezultati izgledaju ovako:

Grafikon 2 : Pismenost osuđenika OZ-a Leskovac

Komparativnom analizom rezultata dolazi se do zaključka da je u obe kategorije najveća zastupljenost lica sa srednjoškolskim obrazovanjem. Međutim, zastupljenost lica sa višim i visokim obrazovanjem u osuđeničkoj populaciji je manja u odnosu na stanovništvo Srbije.

Zaključak: Obrazovni nivo osuđeničke populacije generalno se može oceniti kao niži u odnosu na opštu populaciju. Iz tog razloga postoji potreba podizanja obrazovnog nivoa u zatvorima sprovođenjem adekvatnih obrazovnih programa, kurseva i obuka. Međutim, naspram prisutnih obrazovnih potreba, stoji odsustvo obrazovnih aktivnosti.

- **Rad kao oblik tretmana prvenstveno se sastoji od zapošljavanja osuđenika na poljoprivrednoj ekonomiji.**

Od 50 anketiranih osuđenika, 28 se izjasnilo da je radno angažovano u zatvoru, dok su 22 osuđenika negativno odgovorila na postavljeno pitanje. Zatvorenici iz zatvorenog tretmana nisu radno angažovani. Organizacija i arhitektonsko-tehnička konstrukcija ustanove je takva da ne pruža objektivne mogućnosti za organizaciju njihovog radnog i stručnog osposobljavanja. S obzirom da je pravo osuđenika na rad zakonom garantovano

pravo, nepostojanje radnog angažovanja osuđenika zatvorenog odeljenja može se smatrati uskaćivanjem jednog od njihovih osnovnih prava. Što se tiče poslova koje radno angažovani osuđenici obavljaju, 16 osuđenika je navelo da je to poljoprivreda, 5 osuđenika je radno angažovano u oblasti proizvodnje, a 30 osuđenika obavlja neku drugu vrstu posla, pri čemu su navođene sledeće vrste poslova: građevina, terenski radovi, kuhinja, magacin, pošteda, redarstvo, rad u bifeu, odžavanje higijene, rad na kapiji, rad u bravarskoj radionici, perionici, zanatske delatnosti, auto-park. Iz razgovora sa vaspitačima, dobijen je podatak da se 10 lica nalaze na poštedi (lica nesposobna za rad ili sposobna za lakše poslove) i da oni obavljaju prvenstveno poslove vezane za čišćenje i održavanje higijene. Neki iz te grupe su u više navrata podnosili zahteve za radnim angažovanjem na redovnim poslovima, usled nezadovoljstva poslovima koje obavljaju i njihove jednolične prirode.

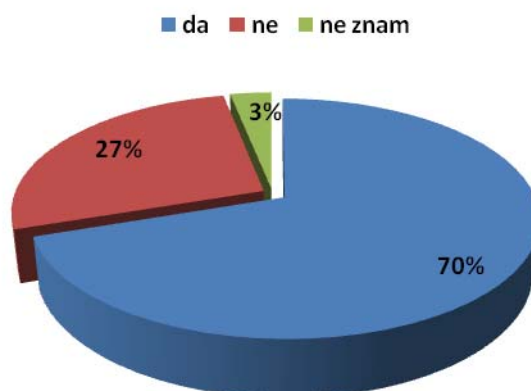
Od radno sposobnih osuđenika, u vreme sezone, najviše je onih zaposlenih na poslovima održavanja terenskih površina i u kotlarnici. Dosta je onih angažovanih u auto-perionici, kuhinji, bifeu. Dva osuđenika su kao svoje zanimanje u zatvoru navela „rad na kapiji“. U razgovoru sa osobljem zatvora dobijen je podatak da upravo ta 2 osuđenika imaju zaduženje prenošenja paketa od prijemnice na kapiji do paviljona radi uručenja osuđenom licu kome je pakat namenjen. Od radionica trenutno funkcioniše bravarska radionica. Automehaničarska radionica i perionica su skromno opremljene, kao i vozni park koji osuđenici održavaju za potrebe službe obezbeđenja.

Zaključak: Najveći je broj osuđenika angažovanih na poljoprivrednoj ekonomiji, na stočarskim i povrtarskim poslovima.

- **Postoji mogućnost radnog angažovanja osuđenika van ustanove.**

Na pitanje da li ovakva mogućnost u OZ-u Leskovac postoji, 31 osuđenik je dao potvrđan odgovor, 12 negativan, a 5 se izjasnilo da ne zna odgovor na postavljeno pitanje. Od onih koji su potvrdno odgovorili, kao i od osoblja, dobijen je podatak da se angažovanje van ustanove svodi na rad na plantažama - vinogradima, održavanje auto-puta, rad u mlinu. Grafički prikaz rezultata:

Da li postoji mogućnost obavljanja rada van zatvora?

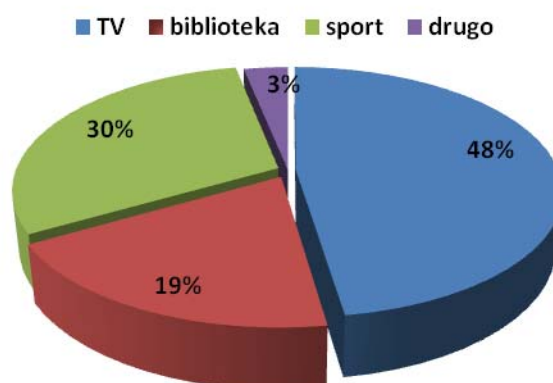
Grafikon 3: Mogućnost obavljanja rada van zatvora

Međutim, tokom ranijih perioda, više puta je dolazilo do obustave sprovođenja ovog vida radnog angažovanja osuđenika, kao posledica rezultata sprovedene istrage o korupciji kojom je utvrđeno da se ova mogućnost koristi kao privilegija pojedinih osuđenika, koji imaju novac i koji na taj način kupuju slobodu, te vreme predviđeno za rad van ustanove, provode u obavljanju slobodnih aktivnosti.

- **Slobodno vreme osuđenika zatvorenog odeljenja nije ispunjeno adekvatnim sadržajima.**

U slobodno vreme, osuđenicima na raspolaganju stoje TV, stoni tenis u intervalu od 15-17h, fudbal, košarka, zatvorska biblioteka, teretana. Većina osuđenika iz uzorka navela je da u slobodno vreme gleda TV (30 osuđenika), 19 njih se u slobodno vreme bavi sportom, 12 čita literaturu iz biblioteke, dok je 1 osuđenik naveo da u slobodno vreme igra šah i druge društvene igre. Prisustvovanje pozorišnim i bioskopskim predstavama nije naveo nijedan osuđenik iz uzorka, pa se pretpostavlja da se takvi sadržaji ne organizuju u OZ-u Leskovac. Međutim, i u odnosu na navedene sadržaje, utvrđeni su brojni nedostaci, u vidu polomljenih koševa, oštećenih stolova za stoni tenis, polomljenih reketa za stoni tenis, nepostojanja teretane u zatvorenom delu. Sto za stoni fudbal je u potpunosti uništen, te se ne može koristiti. Grafički prikazano, rezultati izgledaju ovako:

Slobodno vreme osuđenika

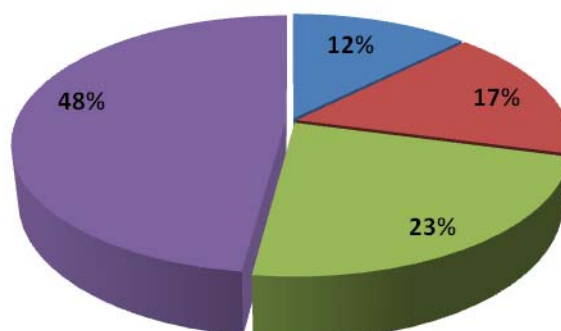
Grafikon 4: Slobodno vreme osuđenika

Osuđennicima se dozvoljava da donesu svoj DVD i Sony Playstation, koji u okviru slobodnog vremena mogu neograničeno koristiti, što se široko praktikuje u zatvorenom odeljenju.

Zatvorska biblioteka funkcioniše na taj način što osuđenici podnose vaspitačima molbu u kojoj navode željenu knjigu/knjige, koje im vaspitač donosi u najkraćem roku. Međutim, anketa je pokazala da većina osuđenika nije zadovoljna zatvorskom bibliotekom u smislu slabe snabdevenosti, ali i da dosta osuđenika uopšte ne koristi usluge biblioteke. Ipak, zatvorenici ne izražavaju veće nezadovoljstvo zatvorskom bibliotekom s obzirom da imaju mogućnost pribavljanja željene literature od posetilaca prilikom poseta.

Zadovoljstvo zatvorskom bibliotekom

■ zadovoljni ■ ne nalaze uvek to što ih zanima ■ smatraju da je slabo opremljena ■ ne znaju

Grafikon 5: Zadovoljstvo zatvorskom bibliotekom

Zaljučak: Hipoteza je potvrđena u odnosu na celu osuđeničku zajednicu OZ-a Leskovac, ali u najvećoj meri u odnosu na osuđenike zatvorenog odeljenja, koji su ograničeni u slobodnom vremenu na šetnju u trajanju do 2 sata dnevno.

- **Kontakti osuđenika sa spoljnim svetom ostvaruju se na zadovoljavajući način.**

Rezultati ankete pokazali su da osuđenici, uglavnom, koriste sve raspoložive vidove komunikacije sa spoljnim svetom. Zatvor im pruža mogućnost prijema poseta, prijema paketa, korišćenja telefonskih govornica, kraćih izlazaka iz zatvora radi posete, a koje se razlikuju u zavisnosti od vaspitne grupe kojoj osuđenik pripada.

Ova prava najšira su u otvorenom odeljenju (grupe A1 i A2). Tako, osuđenici iz otvorenog odeljenja, gde se smeštaju oni sa najmanjim procenjenim stepenom rizika, nakon 30 dana dobijaju sva posebna prava u okviru zavoda, kao i posebna prava koja se koriste izvan zavoda, i to:

- 1) Pravo na prijem poseta izvan zavoda u trajanju od 8 sati, dva puta mesečno;
- 2) Pravo na slobodan izlazak u grad jednom mesečno;
- 3) Pravo na posetu porodici i srodnicima o vikendu i praznicima u ukupnom trajanju do 120 sata mesečno za grupu A1, odnosno 96 sata za grupu A2, a u mesecu u kom je neradni državni ili verski praznik do 144 sata za grupu A1, odnosno 120 sata za grupu A2.

Poluotvoreno odeljenje (grupe B1 i B2) podrazumeva mogućnost postupnog priznavanja osuđeniku posebnih prava u okviru zavoda, kao i posebnih prava izvan zavoda, nakon 30 dana, i to:

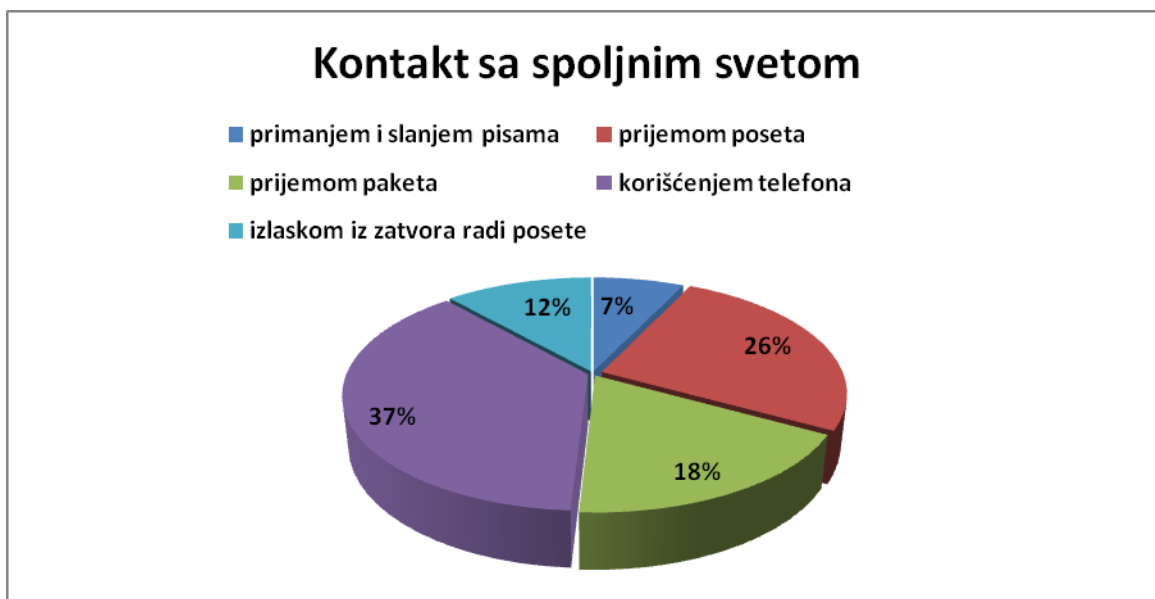
- 1) Pravo na prijem poseta izvan zavoda u trajanju od 8 sati – jednom mesečno;
- 2) Pravo na slobodan izlazak u grad jednom u dva meseca;
- 3) Pravo na posetu porodici i srodnicima o vikendu i praznicima u ukupnom trajanju do 72 sata mesečno za grupu B1, odnosno 48 sata za grupu B2, a u mesecu u kome je neradni državni ili verski praznik do 96 sata za grupu B1, odnosno 72 sata za grupu B2.

Zatvoreno odeljenje (grupe V1 i V2) podrazumeva najveća ograničenja, što se reflektuje i na oblast ostvarenja kontakata sa spoljnim svetom. Osuđenici iz ovog odeljenja,

u zavisnosti od programa postupanja i realizacije individualnih ciljeva, na predlog stručnog tima, mogu postupno dobiti posebna prava u okviru zavoda, i to:

- 1) Prošireno pravo na prijem paketa – dva puta mesečno;
- 2) Prošireno pravo na prijem poseta i proširenje kruga lica koja posećuju osuđenog;
- 3) Prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete - jednom mesečno za grupu V1, odnosno jednom u dva meseca, za grupu V2;
- 4) Prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama, bez prisustva ostalih osuđenih - jednom mesečno za grupu V1, odnosno jednom u dva meseca za grupu V2;
- 5) Pogodniji smeštaj.

Pošta zatvorenika se ne čita i paketi se ne otvaraju, osim ukoliko se ne posumnja u dozvoljenost sadržaja, kada se omot, odnosno paket otvara u prisustvu osuđenika kome je namenjen. Inače, pravo na slanje i prijem pisama je neograničeno. Anketa je pokazala da osuđenici najčešće komuniciraju sa porodicom i prijateljima telefonom i prijemom poseta. Zatvorenici otvorenog i poluotvorenog odeljenja imaju pravo na svakodnevno korišćenje telefonskih govornica, dok u zatvorenom odeljenju takva mogućnost postoji 3 puta po 15 min u toku nedelje. Međutim, u praksi, ova ograničenja nisu striktna, te zatvorenici pričaju i duže. Telefonske govornice postoje u svim paviljonima. Grafički prikaz zastupljenosti oblika komunikacija osuđenika sa spoljnim svetom, izgleda ovako:

Grafikon 6: Kontakt sa spoljnim svetom

- **Hipoteza da se stimulatívno-destimulatívni naćin postupanja sa osuđenicima svodi na njihovo disciplínsko kaŹnjavanje NIJE POTVRĐENA.**

U OZ-u Leskovac široko se primenjuju kako mere kaŹnjavanja, tako i mere nagrađivanja osuđenika. Disciplínske mere izriću se u slućaju izvršenja lakših ili teŹih disciplínskih prestupa. U najvećem broju slućajeva, osuđenici ćine disciplínske prestupe nepridrŹavanjem uslova korišćenja neke od pogodnosti. Vaspitaći navode da se ćesto dešava da osuđeno lice kome je odobren izlazak iz zatvora u određenom trajanju (vikend odsustvo), prekoraći vreme boravka van zatvora ili dođe u zatvor pod uticajem psihoaktivnih supstanci, što se tretira kao teŹi disciplínski prestup za šta se osuđenom licu, po pravilu, oduzima dodeljena pogodnost. Za navedene prestupe, ćesto se izriće i mera ogranićenja prava na prijem paketa. Uvidom u statistiku prestupa, utvrđeno je da su relativno ćeste i tuće, zloupotreba nedozvoljenih supstanci, tetoviranje, pripremanje hrane van mesta predviđenog za to. U proteklih 6 meseci, nije bilo bekstava, niti pokušaja bekstva iz zavoda.

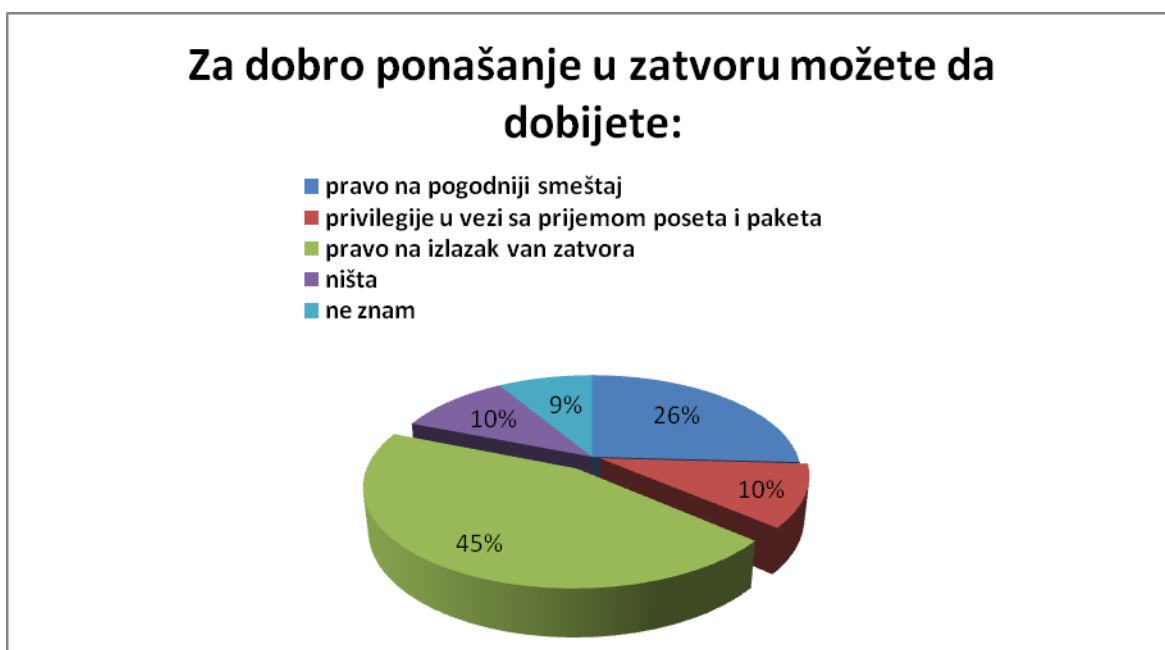
Na pitanje da li su bili disciplínski kaŹnjavani za vreme boravka u zatvoru, 42 osuđenika odgovorilo je negativno, 8 njih dalo je odgovor da su jednom bili kaŹnjeni, dok se nijedan osuđenik nije izjasnio da je bio kaŹnjen više puta. Grafićki prikaz:

Grafikon 7: Disciplínsko kaŹnjavanje

Sa druge strane, za dobro vladanje u ustanovi, poštovanje reda i discipline, osuđenima se dodeljuju posebna prava, predviđena ZIKS-om i detaljnije normirana Pravilnikom o tretmanu, programu postupanju, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica. Dok osuđenima iz otvorenog odeljenja (grupe A1 i A2) automatski pripadaju ova prava, nakon 30 dana, onima iz poluotvorenog odeljenja (grupe B1 i B2) se ova prava mogu postupno priznati, nakon 30 dana. Za osuđenike iz zatvorenog odeljenja (V1 i V2) takva mogućnost postoji u zavisnosti od ostvarenog programa postupanja i ostvarenja individualnih ciljeva, na predlog stručnog tima i u manjem obimu u odnosu na grupe iz poluotvorenog i, posebno, otvorenog odeljenja. Iako sva osuđena lica, bez obzira na grupu u kojoj se nalaze, imaju pravo na boravak u posebnoj prostoriji sa bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licima jednom u 3 meseca, u zatvorenom odeljenju se, radi smanjenja tenzija, potencira i praktikuje, kada za to postoje uslovi, priznanje ovog prava kao pogodnosti.

Rezultati ankete pokazali su da osuđenici za dobro vladanje u najvećem broju slučajeva dobijaju pravo na izlazak van zatvora za vreme vikenda (vikend odsustvo, 26 osuđenika iz uzorka), zatim, pravo na pogodniji smeštaj (15 osuđenika), dok je 6 osuđenika navelo da se privilegije odnose na prijem poseta i paketa. Pet osuđenika nije znalo odgovor na postavljeno pitanje, dok je 6 odgovorilo negativno, u smislu nedodeljivanja posebnih prava osuđenima u slučaju dobrog vladanja. Grafički prikaz:

Grafikon 8: Privilegije u zatvoru

Zaključak: Stimulativno-destimulativni način postupanja sa osuđennicima čest je u praksi OZ-a Leskovac, s tim što se šire primenjuju mere nagrađivanja osuđenika od mera kažnjavanja i pored učestalih disciplinskih prestupa.

- **Grupni rad sa osuđennicima se široko primenjuje u OZ-u Leskovac**

Na pitanje da li se u zatvoru organizuju grupni razgovori sa osuđennicima i vaspitačem, 36 osuđenika dalo je potvrđan odgovor, od čega 30 njih učestvuje u ovom obliku tretmana, 7 osuđenika odgovorilo je negativno, dok je isto toliko njih navelo da ne znaju odgovor na postavljeno pitanje. Grafički prikaz dobijenih rezultata izgledao bi ovako:

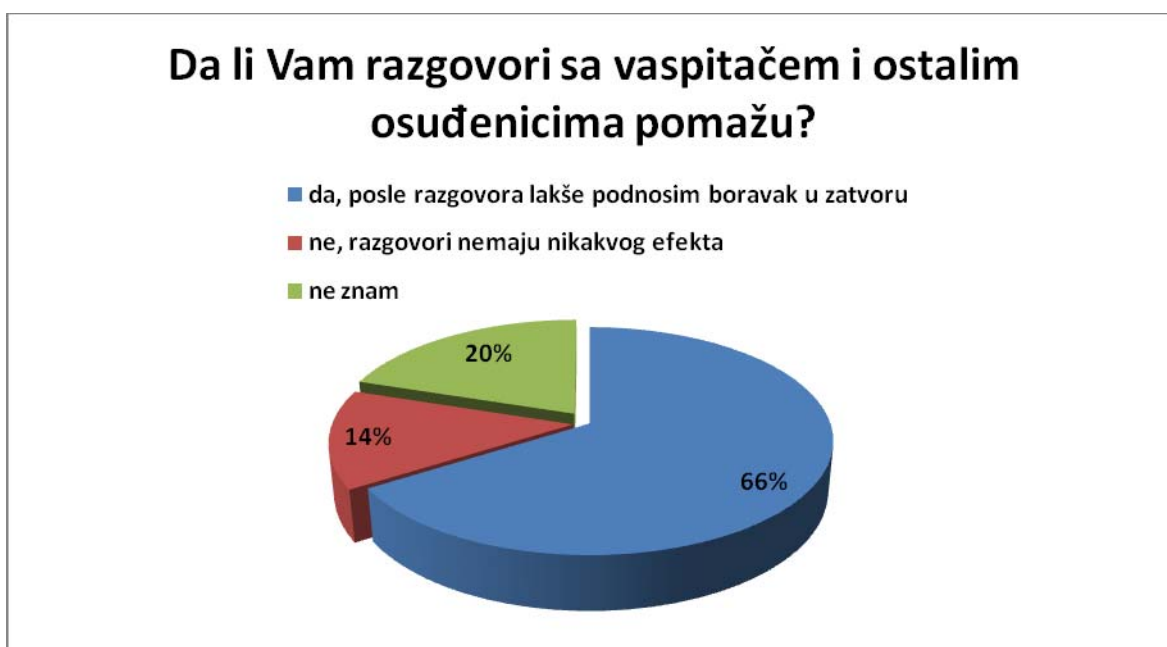
Grafikon 9: Grupni rad sa osuđennicima

Od vaspitača je dobijen podatak da u zatvoru postoji redovna praksa organizovanja grupnih razgovora sa osuđennicima kojima prisustvuje jedan vaspitač. Grupe broje 28 članova (bez vaspitača) i organizovane su na principu dobrovoljnosti. Međutim, većina osuđenika učestvuje u sprovođenju ovog oblika tretmana, a takođe postoji tendencija sve veće zainteresovanosti osuđenika za učešće u grupnim razgovorima. Sastanci se održavaju jednom nedeljno u trajanju od 30 min do jednog časa, što zavisi od složenosti pitanja koja se rešavaju. Na grupnim sastancima raspravlja se o kolektivnoj problematici i pitanjima vezanim za uslove života i rada, kao i organizovanje slobodnog vremena.

- **Hipoteza da grupni rad sa osuđenicima nema značajnije resocijalizaciono dejstvo NIJE POTVRĐENA.**

Iako postoje brojni nedostaci grupnog rada, tj. modaliteta ovog oblika tretmana koji se sprovodi u OZ-u Leskovac, rezultati ankete pokazali su da grupni rad, ipak, ima veliki značaj za osuđeničke u smislu olakšavanja života u zatvoru i lakšeg podnošenja zatvorskih frustracija.

Na pitanje da li im ovakvi razgovori pomažu, velika većina (33 osuđenika) navela je da posle razgovora lakše podnosi boravak u zatvoru, 7 osuđenika odgovorilo je da razgovori nemaju nikakvog efekta, 10 da ne zna odgovor. Grafički prikaz izgleda ovako:

Grafikon 10: Značaj razgovora za osuđeničke

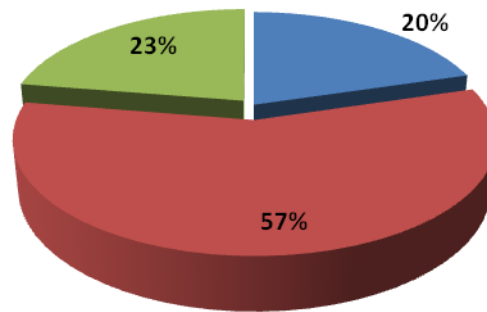
- **Postpenalna pomoć svodi se na unutrašnju pomoć. Hipoteza je potvrđena samo u odnosu na osuđeničke koji nisu bili radno angažovani u zatvoru. Radno angažovani osuđenički dobijaju kako unutrašnju, tako i spoljašnju pomoć, te u odnosu na njih hipoteza nije potvrđena.**

Na pitanje da li osuđenički prilikom otpuštanja iz zatvora dobijaju neki vid finansijske pomoći, 28 osuđenika dalo je negativan odgovor, 10 osuđenika se izjasnilo potvrdno, dok su 11 osuđenika navela da ne znaju odgovor. Grafički prikaz rezultata:

Da li se prilikom otpuštanja iz zatvora osuđencima pruža finansijska pomoć

?

■ da ■ ne ■ ne znam

Grafikon 11: Finansijska pomoć nakon otpuštanja iz zatvora

Rezultati ankete, kao i razgovor sa vaspitačima, potvrdili su ovu hipotezu kada se radi o osuđenicima koji iz bilo kog razloga nisu bili radno angažovani u zatvoru tokom izvršenja kazne. Ovi osuđenici obzirom da ne rade, ne ostvaruju pravo na naknadu, te samim tim nema novca koji bi im se stavio u depozit zatvora na štednju i isplatio prilikom otpuštanja iz zatvora. Iz razgovora sa vaspitačima utvrđeno je da se postpenalni tretman ovih osuđenika svodi na izdavanje potvrda da su bili na izdržavanju kazne, radi ostvarenja prava na jednokratnu pomoć kod Centra za socijalni rad. Takođe, bilo je nekoliko intervencija zavoda kod Centra za socijalni rad s ciljem obezbeđenja smeštaja socijalno ugroženim osuđenicima. Međutim, povratne informacije o pruženoj pomoći od Centra, nisu stigle ni u jednom slučaju. Pomoć se ogleda i u ostvarenju i održavanju kontakata sa porodicom osuđenog lica i njegovim bliskim licima, još za vreme izvršenja kazne. Kako je porodici osuđenika, uglavnom, poznato vreme napuštanja zavoda i izlaska na slobodu osuđenog lica, potreba za ovakvom intervencijom postoji prvenstveno u slučaju nepostojanja porodice, kada vaspitači kontaktiraju bliska lica osuđenika. Osuđenik, takođe, ima mogućnost da se, ukoliko to želi, u svakom momentu javi vaspitaču sa ciljem savetovanja, razgovora o određenom problemu, itd., a i sami vaspitači nastoje da pre otpuštanja, obave razgovor sa osuđenikom radi pripreme za izlazak na slobodu.

Veći broj osuđenika koji je negativno odgovorio na postavljeno pitanje može se objasniti neznanjem, kao i nepoverenjem osuđenika u zatvorski depozit. Međutim, vaspitači navode da se određeni procenat naknade svih radno angažovanih osuđenika, bez obzira na njihovu volju, stavlja na štednju. Taj novčani iznos se isplaćuje osuđenicima

prilikom otpuštanja, odnosno po izvršenoj uplati navedenog iznosa od strane države. Dakle, radno angažovani osuđenici, osim ostalih oblika pomoći koje se pružaju i onima koji nisu radili tokom izdržavanja kazne, imaju pravo i na isplatu novčanog iznosa sa štednje.

Zaključak: Postpenalni tretman u OZ-u Leskovac podrazumeva savetovanje osuđenika od strane vaspitača i njegovu pripremu za probleme sa kojima će se suočiti. Osuđenici koji su bili radno angažovani tokom izvršenja kazne zatvora dobijaju i finansijsku pomoć na ime dela naknada koji im se stavljao na štednju i čuvao u zatvorskom depozitu.

- **Poslednja hipoteza da je učešće osuđenika u tretmanu opredeljeno prvenstveno njihovom ekstrinzičnom motivacijom NIJE POTVRĐENA.**

Na pitanje šta ih je podstaklo na prijavljivanje učešća u grupnom radu 29 osuđenika navelo je da njihov motiv želja za napredovanjem i učenjem, 7 osuđenika je odgovorilo da ih je na učešće u grupnom radu podstakla nada za boljim položajem u zatvoru i eventualnim ostvarenjem nekih pogodnosti. Dvanaest osuđenika navelo je da ne zna odgovor. Grafički prikaz rezultata:

Grafikon 12: Motivi učešća u grupnom radu

Nalazi istraživanja negiraju uobičajene pretpostavke zaposlenih u zatvorima o ekstrinzičnoj motivaciji osuđenika za bilo kakvu vrstu saradnje u procesu njihovog korigovanja u penalnoj sredini. Osuđenici obuhvaćeni uzorkom u ovom istraživanju navode da su pristali na programe grupnog rada pre svega zbog želje za ličnim napredovanjem i učenjem, a tek potom radi ostvarivanja pogodnosti ili tretmanskog

napredovanja. Dakle, preovladava intrinzička motivacija (motivi koji osobu pokreću iznutra).

Na pitanje šta ih podstiče na radno angažovanje u zatvoru, velika većina navela je da je to želja da se poprave i budu korisni u zatvoru (25 osuđenika). Devet njih zaokružilo je da je to nada da ostvare bolji položaj u zatvoru, dok 6 osuđenika ne zna odgovor. Dva osuđenika navela su da ih na obavljanje rada podstiče višak slobodnog vremena. Grafički prikaz:

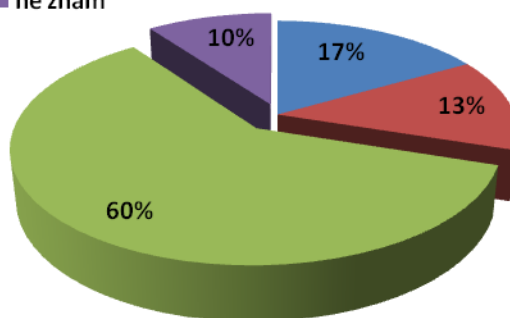

Grafikon 13: Motivi radnog angažovanja

Još jedno pitanje imalo je za cilj utvrđivanje motivacije osuđenika, ovoga puta na planu poštovanja propisa i discipline u zatvoru. Osamnaest osuđenika odgovorilo je da ih na red i disciplinu podstiče želja da se promene i poštuju propise, 5 osuđenika navelo je da je to strah od kazne, 4 da je to mogućnost da ostvare određene privilegije. Tri osuđenika ne zna odgovor. Grafički prikaz:

Na dobro vladanje i poštovanje propisa podstiče vas:

- strah od kazne zbog kršenja propisa
- mogućnost da steknete određene privilegije
- želja da se promenite i poštujete propise
- ne znam

Grafikon 14: Motivi poštovanja propisa u zatvoru

IV ZAKLJUČAK

Pitanje resocijalizacije osuđenih lica, sa promenama u shvatanju svrhe kažnjavanja i njegovom postavljanju na temeljnim načelima humanizma uz uvažavanje vrednosti čovekove ličnosti, dobija sve više na značaju.

Iako su osuđeni na neki način odbačeni od strane društva i „etiketirani“, ne sme se izgubiti iz vida da se radi o ljudskim bićima koja imaju potrebu za smislom, drugim ljudima, prihvaćenošću od strane zajednice u koju treba da se vrate. Kazna sama po sebi ne sme biti cilj. Da bi razni oblici tretmana, kao instrumenti ostvarenja resocijalizacije, zaista i doveli do nje, neophodno je vaspitno-obrazovne sadržaje i aktivnosti postaviti na nivo humanističkih načela i vrednosti. Kako je istorijsko iskustvo nedvosmisleno pokazalo, nije dovoljno osuđenika samo izolovati iz društva na određeno vreme i prepustiti ga na staranje zatvoru, kao instituciji, jer će u tom slučaju nakon isteka kazne samo izaći kao još veći protivnik društva i normativog sistema. Time kriminalitet dobija društveno opasniju dimenziju, a zatvor postaje upravo faktor njegovog razvoja.

Primena tretmana nailazi na brojne prepreke, od osećanja odbačenosti, gubitka volje i poverenja u ljude na strani osuđenika, uticaja okoline i ponašanja osuđenika u vidu otpora i bojkota prema svakom pokušaju promene do heterogenosti osuđeničke zajednice, te potrebe diferenciranog pristupa. Međutim, proces tretmana daje uspešne rezultate i ostvaruje svoju svrhu u vidu pozitivnih promena u ličnosti osuđenika ukoliko institucionalni sistem funkcioniše u jedinstvenom duhu programskih načela na kojima tretman počiva. To praktično znači da se osuđenik stupanjem u ustanovu ne suočava sa izolovanim pojedincima u likovima ostalih osuđenika u formalnoj organizaciji zatvora, već sa sistemom koji kao celina deluje na osuđeno lice, s ciljem da ono usvoji socijalno prihvatljive oblike ponašanja.

Visoki procenat osuđenika koji se po izdržanoj kazni vraća u ustanovu, ne govori o nepostojanju rehabilitacionog uticaja korekcionih ustanova, već o potrebi pronalaženja uzroka penološkog recidivizma. Neophodno je ispitivanje da li je ta pojava uslovljena isključivo promašajima u radu ustanove, a u kojoj meri na nju deluju spoljni, društveni i drugi činioci (Johnson, E., 1978). S tim ciljem vrše se brojna istraživanja, a njihovi rezultati se praktično primenjuju kroz reforme kazneno-popravnih sistema.

Iako je Srbija napravila veliki napredak u usaglašavanju svog kazneno-pravnog sistema sa evropskim standardima usvajanjem seta zakona, sa reformom kazneno-popravnog sistema se tek otpočelo, te ostaje još mnogo toga da se uradi.

Jedan od ciljeva sprovedenog istraživanja jeste uočavanje propusta i nedostataka u sprovođenju tretmana, te predlaganje konkretnih mera radi njihovog prevazilaženja. Kao prva prepreka na putu ostvarenja resocijalizacije osuđenika u OZ-u Leskovac, može se identifikovati nedostatak kvalifikovanog osoblja u službi za tretman, tačnije, preveliki broj osuđenika u vaspitnim grupama. To svakako ne pruža uslove za primenu različitog pristupa i orijentacije u tretmanu, reflektuje se na mogućnost broja i dužinu individualnih razgovora sa svakim osuđenikom, grupnih sastanaka i sl. Vrlo često, raspoređivanje i rekategorizacija osuđenih nužno je rukovođena brojem slobodnih mesta po odeljenjima, a ne kriterijumima koji su značajni s aspekta resocijalizacije. Iz istog razloga, nekad nije izvodljivo odvajanje prekršajno i krivično kažnjenih osuđenika, kao ni onih sa dugim vremenskim kaznama. Preporučuje se povećanje broja vaspitača i ulaganje u edukaciju osoblja, eventualno uključivanje osuđenika u programe koji se tiču razvijanja socijalnih veština, samokontrole, nenasilnog rešavanja konflikata, primene medijacije. Isto tako, trebalo bi omogućiti zaposlenima iz vaspitnih službi raznih zatvora da sarađuju i razmenjuju iskustva, kao i da posete odgovarajuće ustanove u okruženju i, posebno, razvijenim evropskim državama. Tako bi se upoznali sa drugačijim standardima i bili u mogućnosti da preuzmu ili osmisle nove primere već proverene prakse. Od značaja je podsticanje razmene iskustava ljudi iz prakse međusobno i sa relevantnim institucijama oko pitanja i dilema u vezi sa reformskim procesima, kako bi se smanjio stres i podigla samouverenost osoblja.

Kako je obrazovni nivo osuđenika na nezadovoljavajućem nivou, a inicijativa za njihovo opismenjivanje i sticanje obrazovanja ne zahteva velika materijalna ulaganja, uvođenje obrazovnih programa u OZ-u Leskovac bi višestruko koristilo osuđenima. Sem nepismenih i onih sa nedovoljnim obrazovanjem, u realizaciji obrazovnog programa bi se mogli uključiti i pismeniji osuđenici u ulozi edukatora ili asistenata – saradnika, što bi značajno doprinelo razvoju njihovog osećanja društvene korisnosti. Sa druge strane, aktivnosti obrazovnog karaktera prevenirale bi dokolicu i besposličenje određenog broja osuđenika. Vaspitači bi imali ozbiljan zadatak motivacije osuđenika i organizacije ovakvog vida opismenjivanja osuđenika i sličnih aktivnosti sa obrazovnim ciljem, u kojima bi učestvovali osuđenici. Angažovanje po ovom pitanju, na ovakav ili neki drugi način, moglo bi da se uvede kao uobičajena praksa s obzirom na očiglednu tendenciju prisustva

vrlo niskog obrazovnog nivoa osuđenika koji se nalaze ne samo u ovoj, već gotovo u svim ustanovama. Kada je reč o srednjoškolskom obrazovanju, od ukupnog broja osuđenika oko trećina ima potrebu za ovim obrazovanjem, a ostali su sa završenim trećim ili četvrtim stepenom stručne spreme. Dakle, identifikuje se i značajan broj osuđenika sa potrebom za stručnim osposobljavanjem. Ako se građanima na slobodi nude obuke za aranžere cveća, servisere računara, keramičare, zavarivače, konobare, tesare, zidare i dr., nema racionalnog razloga da se takva ponuda ne učini i osuđenim licima. Takvi kursevi traju od 18 do 70 dana, što pruža mogućnost da se u zatvorima osuđeni edukuju za navedene delatnosti. Neophodna je saradnja i povezivanje sa obrazovnim ustanovama na slobodi, na svim nivoima.

Na ovo se nadovezuje problem obuke i radnog angažovanja. Preveliki broj osuđenih stvara teškoće i za, inače skromne, mogućnosti obuke i radnog angažovanja osuđenih. Zbog krajnje nekreativnosti poslova koje osuđenici obavljaju i nepostojanja prevaspitnog efekta, nužno je osmišljavanje raznovrsnijeg radnog angažovanja svih zatvorenika, uključujući i one iz zatvorenog odeljenja. Primer za potpunu nekreativnost poslova jeste dugogodišnja praksa OZ-a Leskovac u vidu angažovanja dvojice osuđenika na poslovima raznošenja paketa od kapije do paviljona, označenih kao „poslovi na kapiji”. Poželjno bi bilo formiranje posebne Službe za obuku i zapošljavanje, kako bi se ozbiljnije pristupilo rešavanju problema koji se odnose na obuku i radno angažovanje osuđenika. Na taj način bi se kreirao povoljan ambijent za njihovu kvalitetniju obuku i zapošljavanje. Postojanje posebne službe verovatno bi doprinelo i kvalitetnijoj organizaciji i načinu izvođenja rada van zavoda, pa bi broj lica koje je potrebno radno angažovati u okviru zavoda, bio manji. Uz planiranje i opremanje još nekih, ekonomski isplativih, a istovremeno osuđenicima privlačnih zanimanja, možda bi se stvorili uslovi za zapošljavanje i osuđenika koji su u zatvorenom tretmanu.

Dalje, neophodno je svim osuđenicima, naročito onima u zatvorenom odeljenju, ponuditi mogućnost bolje organizovanih sadržaja u slobodno vreme. Neki propusti, kao što su polomljeni reketi za stoni tenis, oštećeni koševi itd. ne zahtevaju značajna finansijska ulaganja, a s druge strane, puno štete osuđenicima i procesu njihove resocijalizacije, te se mogu u najkraćem roku sanirati.

Potrebno je i unapređenje rada vaspitne službe u domenu kontakata sa porodicom i ostalim osobama od značaja za uspešnu resocijalizaciju osuđenika. Time se ukupna atmosfera čini povoljnijom, a osuđenici se snažnije motivišu za kvalitetnije i aktivnije učestvovanje u procesu vaspitanja, odnosno vlastitog menjanja. Ovo naročito onda kada su

veze sa porodicom ostale očuvane, jer se preko te saradnje, uz adekvatno učešće vaspitača može značajno doprineti ostvarenju cilja i zadataka resocijalizacije. U slučajevima gde su odnosi između porodice i osuđenog poremećeni, svedeni na niži nivo, tamo je i uloga vaspitača, odnosno ustanove složenija, ali ne i manje značajna. Vaspitno osoblje tada mora uložiti poseban napor u pravcu obezbeđenja pozitivne saradnje, nastojeći da za to pridobije porodicu i njene pojedine članove kao i samog osuđenika.

Osmišljen rad vaspitača sa osuđenikom može doprineti da posete poprime na kvalitetu, da se izbegnu očajanje, tvrdokornost, neosetljivost i slična osećanja. Vaspitač u nekim slučajevima treba da pripremi osuđenika za posetu, da mu ukaže na negativne posledice koje može imati njegovo neodmereno držanje pred članovima porodice. Jednom rečju, da ga pripremi za jedan ljudski kontakt koji ne bi smeo da ostavlja teže posledice ni na jednoj, ni na drugoj strani. Svojim nenametljivim prisustvom vaspitač može doprineti saniranju, pa i prevazilaženju raznih konflikata, sporova, neprijatnih osećanja najrazličitije vrste. On može da podstakne osuđenika na razgovor o značajnim pitanjima i neraščišćenim situacijama i da doprinese njihovom prevazilaženju. Pridobijajući poverenje rodbine vaspitač istovremeno, obezbeđuje značajne saradnike u vlastitom nastojanju. I stražare koji, po pravilu, prisustvuju posetama, treba pripremiti za ovaj delikatan posao.

Naravno, kontakti sa rodbinom u prisustvu vaspitača nisu u svim slučajevima neophodni. Nekada će biti potreban odvojen susret vaspitača sa rodbinom osuđenika, naročito onih čije je ponašanje problematično i čiji su životni problemi složeni. Potrebno je, kada osuđenik daje povoda, da se sa porodicom razmene misli o slabostima i lošem vladanju osuđenika. To se mora ostvariti sa merom, kako ne bi izazvalo suprotnu reakciju. Ton i duh razgovora prilikom takvih susreta mora biti prožet razumevanjem i željom vaspitača da pomogne kako porodici osuđenika, tako i samom osuđeniku. Samo takvi kontakti mogu da pridobiju porodicu za saradnju i da omoguće vaspitaču da njeno delovanje na osuđenika usmeri u istom pravcu u kome su usmereni naponi ustanove za prevaspitanje. Tada saradnja sa rodbinom i delovanje srodnika na osuđenika poprima karakter značajnog faktora prevaspitanja.

Radi stimulisanja dobrog vladanja zatvorenika, korisno bi bilo učiniti postojeće privilegije primamljivijim u smislu sređivanja prostora za posete, obezbeđenja tajnosti pošiljaka, naročito kada se radi o komunikaciji sa državnim institucijama i organizacijama za ljudska prava. Nužno je i osmišljavanje kontrole eventualnih zloupotreba prava na tajnost pismenih pošiljaka na bolji način. Zatvorenicima se, takođe, moraju garantovati efikasni žalbeni postupci u svakom slučaju kada smatraju da postoji povreda nekog

njihovog prava, a propisi u kojima su garantovana ta prava i predviđene obaveze osuđenika, moraju biti transparentni i dostupni, i to na način koji dozvoljava njihovo jasno i nedvosmisleno razumevanje od strane osuđenika.

Međusobno poverenje je bitna pretpostavka uspešnosti radnih i drugih poduhvata. Iz tog razloga glas osuđenika bi morao više da se respektuje i u tom pravcu treba biti smeliji. Osuđenici bi trebalo da dobiju mogućnost izjašnjavanja o pojedinim pitanjima iz njihovog života i rada, što može imati snažan podsticajni efekat na razvijanje kritičkog i poštenog razmišljanja i ponašanja i time značajno doprineti izgrađivanju međusobnog poverenja između osoblja ustanove i samih osuđenih. Naravno, ustanova bi i tada zadržala pravo korekcije izvesnih stavova i predloga osuđenika.

Predlozi konkretnih mera koji se odnose na OZ Leskovac jesu u skladu sa konkretnim opredeljenjima u akcionom planu Vlade Srbije koji se tiče:

- 1) poboljšanja uslova u zatvorima u skladu sa standardima Saveta Evrope;
- 2) obezbeđenja dalje obuke zatvorskog osoblja i obnove objekata.

Usvajanje ovih mera ima za cilj uvećanje znanja i sposobnosti zatvorskog osoblja i stvaranje bezbednog i transparentnog okruženja za osuđena lica uz aktivniju primenu različitih oblika tretmana s ciljem njihove resocijalizacije. Značaj sprovedenog istraživanja neposredno proizilazi iz jednog od ciljeva savremene kriminalne politike - terapije, koja se sprovodi nakon ispoljenog delinkventnog ponašanja utvrđivanjem etiologije asocijalnog ponašanja i, potom, sprovođenjem individualiziranog tretmana. To se pre svega odnosi na fazu izvršenja krivičnih sankcija kroz izbor između raznih mogućih postupaka i metoda, a sve u pravcu ostvarenja svrhe izricanja i primene krivičnih sankcija, resocijalizacije osuđenih lica.

Postavljeni cilj empirijskog istraživanja omogućava neposredno sticanje relevantnih i na naučnoj metodologiji zasnovanih činjenica o oblicima tretmana osuđenika u OZ-u Leskovac, što predstavlja skromni doprinos, kako teorijskom, tako i praktičnom saznavanju ispitivane pojave, a takođe, stvara pogodnu osnovu za buduća istraživanja sa istim ili sličnim predmetom.

V

LITERATURA

Literatura na srpskom jeziku

- 1) Alić H. (1986). Značaj pravilnog uvođenja osuđenih u radni proces. *Penologija* 1/77. str. 63-70.
- 2) Atanacković D. (1988). *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.
- 3) Batrićević A. (2011). Deca i zlostavljanje životinja – kriminološki, viktimološki i krivičnopravni aspekti. *Temida – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*. Vol. 14. Br. 3/2011.
- 4) Batrićević A. i Srnić J. (2013). Uloga udruženja građana u postpenalnom periodu. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*. Vol. 51. Br. 2, str. 129-155.
- 5) Bošković M. i Radoman M. (2002). *Penologija*. Novi Sad: Želind.
- 6) Elliot M. (1962). *Zločin u savremenom društvu*. Sarajevo: V. Maslesa.
- 7) Jašović Ž. (1964). *Principi prevaspitanja lica osuđenih na kazne lišenja slobode*. Beograd: Privatni život.
- 8) Jašović Ž. (1983). *Kriminologija maloletničke delinkvencije*. Beograd: Naučna knjiga.
- 9) Knežić B. (2001). *Obrazovanje i resocijalizacija: metode merenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. str. 69-71.
- 10) Kostić M. i Konstantinović Vilić S. (2013). *Sistem izvršenja krivičnih sankcija i penalni tretman u Srbiji*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- 11) Kostić M. i Konstantinović Vilić S. (2011). *Penologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- 12) Kostić M. i Dimovski D. (2011). Postpenalna pomoć kao oblik tretmana i/ili kriminalnopolitička mera. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. Br. 58, str. 23-39.
- 13) Milutinović M. (1988). *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.
- 14) Nedeljković D. (1971). *Etika: rad, volja, radost. II deo*. Beograd: Naučno delo.
- 15) Nikolić Z. (1985). *Sociologija kazneno-popravnog delovanja*. Niš: Gradina.
- 16) Ogrizović M. (1956). *Osnovi penološke andragogije*. Zagreb: DSUP – NRH.
- 17) Radoman M. (2003). *Penologija i sistem izvršenja krivičnih sankcija*. Novi Sad: Centar za izdavačku delatnost Novi Sad.

- 18) Rot N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 19) Savićević D. (1989). *Koncepcija obrazovnih potreba u andragogiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 20) Sijerčić–Čolić. H. (2005). *Krivično procesno pravo*. Sarajevo: Pravni fakultet.
- 21) Sobotinčić A. (1978). Racionalno korišćenje slobodnog vremena u kazneno–popravnim ustanovama. *Penologija*. 1-2/78, str. 14-22.
- 22) Sobotinčić A. (1978). Uloga muzike u tretmanu osuđenih osoba i maloljetnih prestupnika. *Penologija*. 1/76, str.52-54.
- 23) Soković S. (2003). *Prava osuđenih lica na komunikaciju sa spoljnim svetom*. Kragujevac: Pravni fakultet.
- 24) Soković S. (2011). *Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta (karakteristike, perspektive i osvrt na domaće prilike)*. Kragujevac: Pravni fakultet.
- 25) Žunić-Pavlović, V. (2004) *Evaluacija u resocijalizaciji*. Beograd: Partenon.
- 26) (2013). *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Literatura na stranom jeziku

- 1) Altschuler D. M., Brash R.: Adolescent and Teenage Offenders: Confronting the Challenges and Opportunities of Reentry. *Youth Violence and Juvenile Justice*. Br. 2/2004.
- 2) Coyle W. J. (1987). *Libraries in Prisons: A Blending of Institutions*. USA: Greenmood press.
- 3) DeLisi M., Conis J. P. (2013). *American correctons: Theory, research, policy and practice*. USA: Cathleen Sether.
- 4) Ellis H. B., Teeters N. K. (1963). *New Horizons in Criminology*. 3th ed. New York: Prentice-Hall, Inc.
- 5) Fritsch E. J. et al. (1995). Adult Academic and Vocational Programs: A Review of recent resarch. *Journal of offender rehabilitation* 22.1-2. pp.119-142.
- 6) Horn, M., Saunders, J. White, M. (2008). *Evaluation of the Rikers Island discharge planning initiative (RIDE)*. Columbus, OH: American Society of Criminology.
- 7) Johnson E. (1978). *Crime, correction and society*. Washington: Dorsey Press.

- 8) Khodayarifard M., Shokoohi-Yekta M. & Hamot G. E. (2010). Effects of Individual and Group Cognitive-Behavioral Therapy for Male Prisoners in Iran. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 54(5). pp. 7473-755.
- 9) Korn R.R. & McCorkle L.W. (1959). *Criminology and Penology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- 10) Martinson R. (1974) What works?: Questions and answers about prison reform. *Public Interest*, 35, pp. 22-54.
- 11) Mays L. G. & Winfree T. L. (2009). *Essentials of corrections*. 4th ed. Wandsworth: Criminal justice.
- 12) Pearson F. S. & Lipton D. S. (1999). A meta-analytic review of the effectiveness of corrections-based treatments for drug abuse. *The Prison Journal* 79(4). pp. 384–410.
- 13) Pelissier B., Motivans M. & Rounds-Bryant J. L. (2005). Substance abuse treatment outcomes: A multi-site study of male and female prison programs. *Journal of Offender Rehabilitation* 41. pp. 57-80.
- 14) Ryan, T. A. (1997). Literacy training and reintegration of offenders. *Forum of Corrections Research*, 3(1), 19–26.
- 15) Roberta Ch. N. (1974). *La participation du juge a l'application des sanction penales*. Geneva: Georg. gl. II.
- 16) Reckless W. (1955). *The Crime Problem*. 2nd ed. New York: Appleton-Century-Crofts.

Pravni izvori

- 1) *Konvencija MOR-a o prinudnom radu br. 29*. (1930) Međunarodna organizacija rada.
- 2) *Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica*. (2010). „Službeni glasnik RS“. Br. 72/2010.
- 3) *Pravilnik o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima*. (2006). „Službeni glasnik RS“. Br. 59/06.
- 4) *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners*. (1955). United Nations.

- 5) *The European Prison Rules*. (2006). Council of Europe. Recommendation No. R (2006)2. [11.01.2006.].
- 6) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*. (2011). „Službeni glasnik RS“. Br. 31/2011.
- 7) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*. (2014). „Službeni glasnik RS“. Br. 55/2014. [23.05.2014.].
- 8) *Zakon o socijalnoj zaštiti*. (2011). „Službeni glasnik RS“. Br. 24/2011. [04.04.2011].
- 9) *Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera*. (2014). „Službeni glasnik RS“. Br. 55/2014.
- 10) *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*. (2005). „Službeni glasnik RS“. Br. 85/05. [06.10.2005.]
- 11) *Zakon Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera*. (2010). „Službeni glasnik BiH“. Br. 12/10.
- 12) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srpske*. (2007). „Službeni glasnik RS“. Br. 68/07.
- 13) *Zakon o socijalnoj zaštiti*. (2012). „Službeni glasnik Republike Srpske“. Br. 37/12.
- 14) *Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku*. (2010). „Službeni glasnik RS“. Br. 13/10.
- 15) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore*. (2011). „Službeni list CG“. Br. 32/11.
- 16) *Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku*. (2011). „Službeni list CG“. Br. 64/11. [29.12.2011.].
- 17) *Zakon o socijalnoj i dečijoj zaštiti CG*. (2013). „Službeni list CG“. Br. 27/13.
- 18) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*. (2006). „Uradni list RS“. Br. 110/06.
- 19) *Zakon o socijalnoj zaštiti*. (2007). „Uradni list RS“. Br. 3/07.
- 20) *Zakon o izvršavanju kazne zatvora*. (2003). „Narodne novine Republike Hrvatske“. Br. 190/03.
- 21) *Zakon o sudovima za mladež*. (1997). „Narodne novine Republike Hrvatske“. Br. 111/97, 27/98 i 12/02.
- 22) *Zakon o socijalnoj skrbi*. (2012). „Narodne novine Republike Hrvatske“. Br. 33/12.
- 23) *Zakon o izvršenju sankcija*. (2010). „Služben vesnik na Republika Makedonija“. Br. 57/10.
- 24) *Zakon o socijalnoj zaštiti*. (2009). „Služben vesnik na Republika Makedonija“. Br. 79/09.

25) *Zakon za maloletnička pravda.* (2007). „Služben vesnik na Republika Makedonija“. Br. 87/07.

Internet adrese

- 1) Anonymous 1. (2008). Modern Prisons Programs. [Online]. Dostupno na: <http://listverse.com/2008/08/14/top-10-modern-prison-programs/>. [10.06.2014.].
- 2) Anonymous 2. (2008). Okružni zatvor u Leskovcu. [Online]. Dostupno na: <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvršenje-krivičnih-sankcija/okružni-zatvori/okružni-zatvor-u-leskovcu/>. [20.07.2014.].
- 3) Anonymous. (2012). *Prison Pet Partership Program.* [Online]. Dostupno na: <http://www.prisonpetpartnership.org/>. [18.07.2014.].
- 4) Anonymous 1. (2014). *Resocijalizacija.* [Online]. Dostupno na: <http://en.wikipedia.org/wiki/Resocialization>. [04.06.2014.].
- 5) Anonymous 2. (2014). *Terapija: osuđenici u Zrenjaninskom zatvoru uče origami.* [Online]. Dostupno na: <http://zrenjanin.civilon.com/2014/05/01/terapija-osudenici-u-zrenjaninskom-zatvoru-uce-origami/>[19.07.2014.].
- 6) Batričević A. (2012). Uključivanje životinja u programe rada sa osuđenim licima. [Online]. Dostupno na: <http://link-plus.org.rs/rec-strucnjaka/strucni-clanci/50-ukljucivanje-zivotinja-u-programe-rada-sa-osudjenim-licima>. [18.08.2014.].
- 7) Davis K. (2007). [Online]. *Perspectives of Youth in an Animal – Centered Correctional Vocational Program: A Qualitative Evaluation of Project Pooch, Research conducted while affiliated with Portland State University’s Graduate School of Social Work, National Technology Assessment Conference on Animal Assisted Programs for Youth-At-Risk.* Dostupno na: <http://www.pooch.org/documents/project-pooch-qualitative-eval.pdf>. [20.07.2014.].

VI PRILOG - ANKETA

Ova anketa je deo istraživanja koje realizuju studenti Pravnog fakulteta u Nišu. Potrebno je da na sva pitanja izaberete opciju za koju smatrate da najbolje odgovara Vašem mišljenju. Možete zaokružiti i više ponuđenih opcija ako priroda pitanja to dozvoljava. Rezultati ankete imaju poverljiv karakter i neće biti objavljivani. Anketa je anonimna i ne treba da se potpisujete. Sprovodi se u naučne svrhe. Hvala na saradnji!

Podaci o vama:

Stepen stručne spreme:

- 1) nepotpuna osnovna
- 2) osnovna
- 3) srednja
- 4) viša
- 5) visoka

Smešteni ste u:

- 1) I paviljonu
- 2) II paviljonu
- 3) III paviljonu
- 4) A paviljonu

1. Da li ste radno angažovani u zatvoru?

- 1) da
- 2) ne

2. Da li postoji mogućnost obavljanja rada van ustanove?

- 1) da
- 2) ne
- 3) ne znam

3. Posao koji obavljate je iz oblasti:

- 1) poljoprivrede
- 2) proizvodnje
- 3) drugo _____

Ukoliko želite, možete napisati neke detalje u vezi sa vašim poslom:

4. Da li ste zadovoljni poslom koji obavljate u zatvoru?

- 1) da, posao koji obavljam me ispunjava i odgovara mojim željama
- 2) zadovoljan sam, ali smatram da bi izbor poslova trebao da bude veći
- 3) ne, smatram da je posao koji obavljam beskoristan
- 4) ne znam

5. Da li Vam zatvor pruža mogućnost sticanja obrazovanja i završetka školovanja?
- 1) da, postoje obrazovni programi koji se sprovode unutar zatvora
 - 2) da, postoji mogućnost pohađanja nastave u obrazovnim ustanovama van zatvora
 - 3) ne
 - 4) ne znam

6. Da li u zatvoru možete da se obučavate za obavljanje neke konkretne veštine?
- 1) da
 - 2) ne
 - 3) ne znam

Ukoliko je Vaš odgovor da, da li ste dobili sertifikat od zatvora:

- 1) da
- 2) ne

7. Sa porodicom i prijateljima komunicirate:

- 1) primanjem i slanjem pisama
- 2) prijemom poseta
- 3) prijemom paketa
- 4) korišćenjem telefonskih govornica
- 5) kraćim izlaskom iz zatvora radi posete
- 6) drugo _____

8. U slobodno vreme:

- 1) gledam televiziju
- 2) čitam literaturu iz biblioteke
- 3) prisustvujem pozorišnim predstavama
- 4) bavim se sportom
- 5) drugo _____

9. Da li ste zadovoljni zatvorskom bibliotekom?

- 1) da, često uzimam knjige iz biblioteke
- 2) čitam povremeno, ali ne nalazim uvek to što me zanima
- 3) ne, smatram da je slabo opremljena
- 4) ne znam

10. Za dobro ponašanje u zatvoru možete da dobijete:

- 1) pravo na pogodniji smeštaj
- 2) privilegije u vezi sa prijemom poseta i paketa
- 3) pravo na izlazak van zatvora
- 4) ništa
- 5) drugo _____
- 6) ne znam

11. Da li ste u zatvoru bili disciplinski kažnjeni?

- 1) da, jednom

- 2) da, više puta
- 3) ne
- 4) ne znam

12. Da li imate uticaja na promenu svoje situacije u zatvoru?

- 1) da, imam priliku da iskažem svoje mišljenje i isto se uvažava
- 2) mogu da kažem šta mislim, ali to ne utiče na moj položaj
- 3) ne, nemam nikakav uticaj na svoj položaj
- 4) ne znam

13. Da li se osuđenicima pruža finansijska pomoć po izlasku na slobodu?

- 1) da
- 2) ne
- 3) ne znam

14. Da li se u zatvoru organizuju grupni razgovori sa ostalim osuđenicima i vaspitačem?

- 1) da, učestvujem u njima
- 2) da, ali ne učestvujem
- 3) ne
- 4) ne znam

15. Da li Vam razgovori sa vaspitačem i ostalim osuđenicima pomažu?

- 1) da, posle razgovora lakše podnosim boravak u zatvoru
- 2) razgovori nemaju nikakvog efekta
- 3) ne znam

16. Šta vas podstiče na rad u zatvoru?

- 1) želja da se popravim i budem koristan
- 2) nada da ću tako da ostvarim određene privilegije u zatvoru
- 3) drugo _____
- 4) ne znam

17. Šta vas je navelo na učešće u grupnom radu?

- 1) želja da se popravim i učim
- 2) nada da ću tako da ostvarim neke pogodnosti u zatvoru
- 3) drugo _____
- 4) ne znam

18. Na dobro vladanje i poštovanje propisa podstiče Vas:

- 1) strah od kazne zbog kršenja propisa
- 2) mogućnost da steknete određene privilegije
- 3) želja da se promenite i poštujete propise
- 4) drugo _____
- 5) ne znam